

Pagsasa-Filipino ng Pagtuturo at Pananaliksik sa Agham Panlipunan: Bahaginan ng *Best Practices* sa Antas ng Silid-Aralan at Departamento/Kolehiyo

Mark Joseph P. SANTOS

De La Salle University, Manila

mjpascuasantos@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0729-5895>

Abstrak

Ang pagpapalaganap ng wikang Filipino ay hindi payak na romantisasyon ng nasyonalismo. Sa halip, ito ay instrumento tungo sa higit na demokratisasyon ng wikang Filipino, at samakatuwid ay may malalim na implikasyon sa usapin ng katarungang panlipunan. Sa kontekstong ito mabibigyang-diin ang dulot na suliranin ng Dambuhalang Pagkakahating Pangkalinangan, na dahilan kung bakit mas namomonopolisa ng elit ang mga daluyan ng kapangyarihan tulad ng edukasyon, komersyo at pulitika. Tungo sa paghahanap ng lunas sa suliraning ito, makatutulong ang pagsasa-Filipino ng agham panlipunan bilang esensyal na bahagi ng sistemang pang-edukasyon.

Bilang ambag sa adhikaing ito ng pagsasa-Filipino ng agham panlipunan, naglunsad ang pag-aaral na ito ng isang payak na bahaginan ng *best practices* para sa pagsasa-Filipino ng pagtuturo at pananaliksik sa antas ng silid-aralan at Departamento/Kolehiyo. Hinalaw ang *best practices* na ito mula sa iba't ibang guro, mananaliksik, at institusyon, para makabuo ng isang munting imbentaryo ng mga “armas-panturo.” Binubuo ang imbentaryong ito ng 17 gawi/aktibidad/programa para sa antas ng silid-aralan, at 6 gawi/aktibidad/programa para sa antas ng Departamento/Kolehiyo. Nilalayan na maging munting batis ang imbentaryong ito para sa pagpapainam ng pedagohiya ng mga guro at polisiya ng mga institusyon tungo sa higit na pagsasa-Filipino ng pagtuturo at pananaliksik sa agham panlipunan.

Mga Susing Salita: Pagsasa-Filipino, bahaginan ng *best practices*, pagtuturo at pananaliksik, agham panlipunan, pedagohiya

Abstract

The advocacy for the proliferation of Filipino language is not a mere romantization of nationalism. Instead, it is an instrument towards the democratization of Filipino language, and thus has a deep implication on the issue of social justice. It is in this context that the problem caused by the Great Cultural Divide can be emphasized, which paved the way for the greater monopolization of education, commerce and politics by the elite. In the search for a solution to this problem, the Filipinization of social sciences as an essential part of educational system can help.

As a contribution to this advocacy of Filipinizing the social sciences, this study launched a simple sharing of best practices for the Filipinization of teaching and research in the classroom and Department/College level. These best practices are culled from different teachers, researchers, and institution, in order to come up with a simple inventory of “pedagogical arms.” This inventory is consisting of 17 action/activity/program for the classroom level, and 6 action/activity/program for the Department/College level. It is aimed that this inventory be a simple source for the betterment of teacher’s pedagogy and institutional policies toward the greater Filipinization of teaching and research in the social sciences.

Key Words: Filipinization, sharing of best practices, teaching and research, social sciences, pedagogy

Panimula: Pagpapalaganap ng Wikang Filipino bilang Akto ng Demokratisasyon

May nagtanong noon kay Padre Roque Ferriols kung bakit siya nagpasyang ituro sa Ateneo de Manila University ang pilosopiya sa wikang Filipino. Nagulat ang kanyang tagapanayam nang galit na sumigaw si Ferriols ng “putang ina mo!” Makalipas ang ilang segundo, tinanong niya ang kausap: “Mas *effective*, hindi ba?”¹

Payak ang dahilan para kay Ferriols kung bakit sinimulan niyang ituro ang pilosopiya sa wikang Filipino noong 1969²: mas epektibo ang pagtuturo gamit ang sariling wika. Matagal nang napatunayan na mas “madaling matutunan ang

¹ Preciosa Regina de Joya, In Search of Filipino Philosophy (Dissertation, PhD Southeast Studies, National University of Singapore, 2013), 60.

² Franz Giuseppe F. Cortez, “The Linguistic Turn as a Political Act: Another Look at the Thoughts of Roque Ferriols,” *Kritike* Vol. 8, No. 1 (June 2014): 50.

mga bagay na itinuturo sa wikang kinagisanan.”³ At sa buong kapuluan, ang Filipino na ang maituturing na pinakamalaganap na wika, lalo na dahil sa pagkalat nito sa pamamagitan ng mga popular na midyum tulad ng telebisyon, radyo, sine, komiks, at iba pa.⁴

Ngunit liban sa pagiging epektibong kasangkapan ng pagkatuto, mayroon pang isang malalim na dahilan kung bakit mahalagang magturo sa wikang Filipino. Ang pagtuturo gamit ang wikang pambansa ay ma kapag-aambag sa proyekto ng demokratisasyon ng lipunang Pilipino. Marami na ang pamilyar sa “dambuhalang pagkakahating pangkalinangan” (DPP) na napopularisa ng historyador na si Zeus Salazar, ngunit makabuluhan pa ring pahapyaw na ilarawan upang maipaliwanag ang saysay ng wikang Filipino sa proyekto ng demokratisasyon.

Hindi kailangang maging dalubhasa ng isang indibidwal upang mahalata na sa ating bansa, may kaugnayan ang wika sa uring panlipunan. Habang mas tumataas sa bahagyang panlipunan ang isang Pilipino, mas mataas ang tsansa na marunong siyang mag-Ingles.⁵

Sa kabilang banda, mas mataas naman ang tsansa na wikang Filipino o lokal na wika sa Pilipinas ang gamit ng isang Pilipinong nasa laylayan. Esensyal ang papel na ginagampanan ng edukasyon sa sitwasyong ito. Dahil sa maalwan na buhay, mas may kakayahan ang mga nasa gitna at mataas na uri ng lipunan na magpaaral ng kanilang mga anak sa mga paaralan, hanggang sa antas ng kolehiyo. At yamang Westernisado ang sistemang pang-edukasyon natin bunga ng legasiya ng kolonyalismong Amerikano, nagiging Westernisado rin ang mga nasa gitna at mataas na uri, kapwa sa usapin ng wika at kultura. Samantala, dahil sa limitadong rekurso, marami sa mga nasa ibabang uri ng lipunan ang hindi na kapagpaaral ng kanilang anak. Dahil dito, nagiging limitado ang pagdaan ng mga ito sa Westernisadong sistemang pang-edukasyon, at samakatuwid ay nananatiling Filipino o lokal na wika ang midyum na ginagamit. Ang sitwasyong ito ang tinatawag ni Salazar na DPP. Ang mga edukado at

³ Ramon Guillermo, “Ang ISI at ang Alamat ng Internasyonal na Komunidad ng mga Siyentista,” *Asian Studies* Vol. 36, No. 2 (2000): 147.

⁴ Zeus A. Salazar, “Ang Pagtuturo ng Kasaysayan sa Pilipino,” in *Pantayong Pananaw: Ugat at Kabuluhan*, eds., Atoy Navarro, Mary Jane Rodriguez, Vicente Villan (Quezon City: Palimbagan ng Lahi, 1996), 15.

⁵ James Soriano, “Language, Learning, Identity, Privilege,” *Philippine Daily Inquirer*, September 10, 2011, available in <https://opinion.inquirer.net/11649/language-learning-identity-privilege>, accessed on May 30, 2023.

Westernisadong gitna at mataas na uri na marunong mag-Ingles ay tinatawag ni Salazar na “*nacion*,” habang “bayan” naman ang taguri niya sa mga may limitadong edukasyon na nasa ibabang uri at Filipino o lokal na wika ang ginagamit sa pagsasalita.⁶

Problematiko ang DPP dahil nakapag-aambag ito sa pagpapanatili ng malaking puwang sa pagitan ng mayaman at mahirap sa Pilipinas. May kinalaman ito sa maaari nating bansagan na “tatlong daluyan ng kapangyarihan”: edukasyon, komersyo, at pulitika. Ito ang mga bagay na magdadala ng oportunidad at kapangyarihan sa sinumang may akses dito. Kailangan ng indibidwal ang mga ito upang makahanap ng trabaho, makakuha ng mas malaking salapi, at magtaglay ng impluwensya. Sa pangkalahatan, ang tatlong daluyang ito ng kapangyarihan ay nasa wikang Ingles.⁷

Nananatiling nasa Ingles ang maraming batayang aklat ng iba’t ibang disiplina sa Pilipinas. Nasa Ingles pa rin ang samu’t saring uri ng eksaminasyon, mula sa mga *entrance exam* sa mga unibersidad, hanggang sa mga *board exam* para sa pagkuha ng lisensya, at maging ang pagrerebyu sa mga *review center* para sa naturang eksaminasyon. Karamihan ng mga tesis at disertasyon sa mga unibersidad sa buong bansa ay nasa Ingles din. Ganito rin ang kaso ng komersyo. Ang mga panuntunan at opisyal na papeles ng mga kumpanya ay nasa wikang Ingles. Maging ang pangalan ng mga opisina’t departamento ay nasa Ingles din, pati ang mga katitikan (*minutes of the meeting*), mga anunsyong inilalabas, at mga dokumentong ipinapasa ng mga empleyado. Malinaw rin na Ingles ang *de facto* na wika ng ating estado. Ang mga opisyal na dokumento ng ehekutibong sangay ng pamahalaan ay nasa Ingles. Ang mga pagpupulong ng Kongreso at Senado ay isinasagawa sa Ingles. Ang mga desisyon ng Korte Suprema ay inililimbag din sa wikang Ingles. Maging ang Konstitusyon, at mga aklat na inililimbag upang ipaliwanag ito ay nasa Ingles din.

Yamang nasa wikang Ingles ang tatlong daluyan ng kapangyarihan, namomonopolisa ito ng *nacion*, ng mga edukadong Pilipinong marunong mag-Ingles. Sa kabilang banda, nagiging limitado naman ang akses dito ng taumbayan na karamihan ay hindi marunong mag-Ingles dahil sa salat na

⁶ Para sa mas detalyadong paliwanag ng DPP, tingnan mismo ang Zeus A. Salazar, “Pantayong Pananaw bilang Diskursong Pangkabihasan,” *Daluyan* No. 1 (2015): 55-79.

⁷ Maria Kristina Gallego, et al, “Counter-Babel: Reframing Linguistic Practices in Multilingual Philippines,” *The Archive: A Journal Dedicated to the Study of Philippine Languages and Dialects* (2021): 113-153.

edukasyon. Dahil dito, naka pag-aambag ang DPP sa patuloy na marhinalisasyon ng masa.

Halimbawa, sa mga nagdaang pambansang halalan, marami sa hanay ng mga mag-aaral sa unibersidad at mga nakababatang propesyo nal ang nagpahayag ng disilusyon sa sunod-sunod na pagkapanalo ng mga itinuturing na tradisyunal na pulitiko (trapo). Sa labis na pagkainis ng ilan sa ganitong kalagayan, sinisisi nila ang bayan, at binabansagan pang “bobotante” (bobong botante) ang mga ito. Ngunit bukod sa hindi nila na pagtatanto ang masalimuot na suliranin ng sistemang elektoral sa bansa (pag-iral ng elit na demokrasyang pinalalala ng sistemang patron-kliyente), hindi rin nila nakikita na ang namamayang edukasyon sa pagboto (*voters’ education*) ay nasa Ingles, nasa wikang hindi ginagamit ng bayan sa pang-araw-araw nilang pamumuhay. Para “mulatin” umano ang bayan, naglulunsad sila ng iba’t ibang programa ng edukasyon sa pagboto: pag-oorganisa ng mga seminar, pagsasagawa ng mga lektura sa unibersidad, paglilimbag ng mga aklat, pagpapaskil ng mga impormasyon sa *social media*, at iba pa. Ngunit madalas, ang ginagamit nilang midyum sa mga ito ay Ingles. Dahil dito, nagiging tila *echo-chamber* lalo na ang edukadong gitnang uri sa pag-uusap-usap ukol sa edukasyon sa pagboto, at hindi ito tunay na nailalapit sa bayan. Kaya naman hindi nakapagtataka na marami ang may persepsyon sa *voters’ education* bilang elitista.

Liban sa limitadong akses sa edukasyon sa pagboto, makitid din ang pagdaloy ng kaalaman patungo sa bayan patungkol sa kanilang mga karapatang pulitikal at mga polisiya ng pamahalaan, yamang nasa Ingles ang Konstitusyon at mga opisyal na polisiya ng gobyerno. Ito rin sa tingin ko ang dahilan kung bakit mas madaling napagsasamantalahan ng mga pulitiko ang bayan. Mas madali nilang naisasagawa ang korapsyon at na kalulusot nang walang *accountability* sa taumbayan, dahil bukod sa sobrang teknikal na nga ang paliwanag sa mga polisiya, nasa wikang Ingles pa ito. Isa sa pinakamalaking kabalintunaan sa Pilipinas ang sitwasyon kung saan magkaiba ang wika (Ingles) ng “naglilingkod” na pamahalaan, sa wika ng bayan (Filipino o lokal) na kanilang dapat paglingkuran.

Ibang-iba ito sa mga bansang may matatag na integrasyong pangkalinangan kung saan iisa ang wika ng estado at taumbayan dahil sa malay na pagsusulong ng wikang pambansa ng kanilang pamahalaan. Halimbawa, sa Indonesia, matapos nilang makamit ang kanilang kasarinlan noong 1945, idineklara nila sa Konstitusyon ang Bahasa Indonesia bilang pambansang wika. Mula noon,

naging konsistent na ang kanilang pamahalaan sa pagtataguyod ng Bahasa. Ayon kay Rahmi, ginamit ang Bahasa sa lahat ng programa ng telebisyon mula 1964 hanggang 1988, at gayundin, piniling maging midyum ng radyo, pahayagan, at magasin. Isinabatas ang pagbabawal sa paggamit ng mga banyagang wika sa pagpapangalan ng mga pampublikong lugar at mga negosyo. Ginawa ring mandatoryo sa mga banyagang gustong magtrabaho sa Indonesia ang pagkuha ng eksaminasyong pangwika sa Bahasa.⁸ Dagdag naman nina Pujiati Suyata, nakasaad sa Law on National Education System na Bahasa ang wikang panturo para sa lahat ng antas ng edukasyon sa Indonesia.⁹ Sa Malaysia naman, ang kanilang pambansang wika ang ginagamit ng mga mambabatas sa pakikipag-usap sa parliyamto. Paliwanag ni Ramon Guillermo, maaari lamang mag-Ingles ang isang mambabatas kapag nakahingi na siya ng pahintulot mula sa Tuan Yang di-Pertua (Ispiker ng Kapulungan ng mga Kinatawan). Paraan nila ito upang matiyak na maiintindihan ng mga mamamayan ang mga ipinapanukalang batas na makaaapekto sa kanila.¹⁰ Gaya ng kaso sa Indonesia at Malaysia, ani Nanette Gottlieb, mayorya ng mga pahayagan at magasin sa Japan ay nakasulat sa kanilang wikang pambansa na Nihongo. Nihongo rin ang malaganap na ginagamit sa telebisyon at radyo. Malinaw rin na halos lahat ng tao sa Japan ay nagsasalita ng Nihongo, at ito rin ang ginagamit bilang opisyal na wika ng estado.¹¹

Samantala, tulad din sa pulitika ang masalimuot na sitwasyon ng akademya sa Pilipinas. Marami sa mga naipoprodyus na kaalaman sa akademya ay nabuburo lamang sa mga silid-aklatan ng mga unibersidad, at hindi naihahatid sa masa. Dahil bukod sa Kanluranin na nga ang marami sa mga ideyang ginagamit at nasa mga teknikal na midyum ito ikinakalat (sa anyo ng mga libro, artikulo sa mga dyornal, monograp, kumperensya, at mga seminar), nasa wikang Ingles pa ang mga ito. Madalas na kalakaran sa agham panlipunan ang sitwasyon, kung saan kumukuha ang mga mananaliksik ng datos mula sa bayan sa pamamagitan ng pagkausap sa mga ito sa kanilang sariling wika (Filipino o lokal na wika). Pagkatapos, isusulat ng mananaliksik ang kanyang pag-aaral (sa

⁸ Rahmi, "The Development of Language Policy in Indonesia," *Englisia* Vol. 3, No. 1 (November 2015): 11-12.

⁹ Pujiati Suyata, et al, "Teaching National Language Based on Local Language: Contrastive Linguistics Approach," *Advances in Social Science, Education and Humanities Research (ASSEHR)*, Vol. 158 (2017): 912.

¹⁰ Ramon Guillermo, post in Facebook, June 4, 2023, 13:17, available in <https://www.facebook.com/tulisan.ngdiliman/posts/pfbid02rpmMYLQaa7ERycJNC34w455BPf6D2EwdNidTyGoTeFeTLDUgSnLQVtURS5GRPRael>, accessed on June 29, 2023.

¹¹ Nanette Gottlieb, "Japan: Language Policy and Planning in Transition," *Current Issues in Language Planning* Vol. 9, No. 1 (2008): 2, 6.

anyo man ng mga tesis/disertasyon, aklat, o artikulo sa mga dyornal), na halaw sa mga datos na nakuha niya sa bayan, sa wikang Ingles. Samakatuwid, hindi nababasa at hindi na pakikinabangan ng bayan ang pag-aaral na halaw mismo sa mga datos na sa kanila nagmula! Isang malaking suliranin ang ganitong sitwasyon ng mga siyentista ng lipunan, kung saan pinag-uusapan nila ang bayan pero hindi nila ito kinakausap.

Ang ganitong balintunang sitwasyon ng pananaliksik sa Pilipinas ay napagnilay-nilayan ng teologong si Daniel Pilario mula mismo sa kanyang sariling karanasan:

When I finished defending my dissertation, I went home to my little village to celebrate among subsistence farmers and fisher folks whom I grew up with in my earlier years ... I celebrated a thanksgiving mass with them, and in all my joy and sense of gratitude, presented a copy of my dissertation to the people and thanked them for their support and inspiration... During the simple reception of camote, mais, sea weeds and tuba (sweet potato, corn and local coconut wine), everyone forgot about the book that lay on the altar except a simple woman who skimmed through it, smile and whispered in Cebuano: “Di man ko kasabot Padre. Iningles man diay. Naa kay Bibliya nga binisaya. Mangayo unta ko. Basin mas makatabang na kaysa ani.” (I cannot understand this Father. It’s written in English. Do you have a Visayan bible? I would like to ask if you have. Maybe that is more helpful). If this happens often, how do I figure out my work to be? If I am not understood at all by my neighbors, my parents and siblings included, I can imagine myself as a local who is explaining to a tourist (to someone who lives from far away) what people do in my village – how we live, how we work, how we love, how we believe.¹²

Bagaman nagsulat siya ng disertasyon ukol sa kanyang mga kababayan, hindi naman nila ito maunawaan, para siyang nagpapaliwanag ukol sa kanyang bayan sa isang banyagang mula sa malayong lugar. Sa terminolohiyang “Salazariano,” “pangkaming pananaw” ang tawag dito, kung saan Pilipinas ang pinag-aaralan pero iniuulat ito sa mga banyaga (o mga Pilipinong may banyagang kamalayan). Taliwas dito ang “pantayong pananaw,” na nagpapahalaga sa tinatawag na “pag-uulat sa bayan.” Yamang galing sa bayan ang datos na ginagamit ng mga

¹² Daniel Franklin E. Pilario, “Theology at the Rough Grounds: Conceptual Trajectories of a Method,” *Hapag* Vol. 12, No. 2 (2015): 81-82.

akademiko sa kanilang pananaliksik, dapat lamang na iulat pabalik sa bayan ang resulta ng mga pananaliksik na ito. Ayon nga kay Nancy Kimuell-Gabriel:

Bilang mga nakapag-aral na nagpasyang bumalik sa bayan, may paraan tayo ng pag-alam sa kalagayan at pagsusuri ng lipunan, ng makabubuti at makasasama at tungkulin o papel ng mga intelektuwal na ipaalam sa bayan ang mga pagsusuri at paninindigan na sa tingin natin ay makakapinsala at makakapagpabilanggo sa kanila.¹³

Sa mahalagang artikulo ni David Michael San Juan na “Bakit Dapat Manaliksik sa Filipino Ang Mga Pilipino,”¹⁴ nagbigay siya ng dagdag na paliwanag kung bakit responsibilidad ng mga mananaliksik na ibalik sa bayan ang bunga ng pananaliksik ng mga akademiko. Liban sa katotohanang sa kanila galing ang datos sa pananaliksik, paliwanag ni San Juan, maraming bilang ng mga akademiko ang nagtapos sa mga pamantasang pang-estado, at samakatuwid ay buwis ng bayan ang pinampaaral sa kanila. Kahit na yaon umanong mga nasa pribadong unibersidad ay nakikinabang din mula sa pagpapagal ng bayan, dahil marami sa mga *research grant* na nakukuha nila para sa pananaliksik ay mula sa pondo ng pamahalaan, na hinugot din mula sa buwis ng bayan. Samakatuwid, ang pag-uulat sa bayan ng mga bunga ng pananaliksik ay isang anyo ng balik-serbisyo sa bayan. At magaganap lamang ang pag-uulat na ito sa bayan kung gagamitin ang mismong wika ng bayan bilang wika ng pananaliksik.

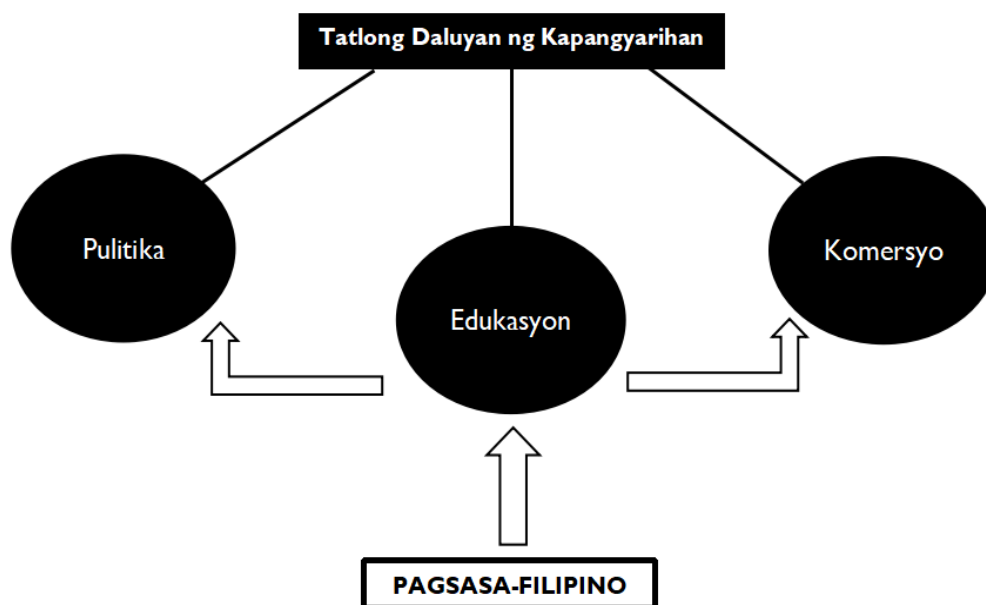
Bukod sa pananaliksik, malaki rin ang magagawa ng pagsasa-Filipino ng pagtuturo. Tulad ng nabanggit, nananatili ang dominasyon ng Ingles sa mga daluyan ng kapangyarihan tulad ng edukasyon, komersyo at pulitika. Kung mayroon mang dapat unahing isa-Filipino sa tatlong ito, ito’y walang iba kundi ang edukasyon. Ito’y sapagkat kapag naisa-Filipino na ang edukasyon, mas magiging madali na rin ang pagsasa-Filipino ng komersyo at pulitika. Ang mga espesyalistang napapadpad sa komersyo at pulitika ay dumadaan din siyempre sa sistemang pang-edukasyon. Kaya mas lumalala ang pananaig ng Ingles sa komersyo at pulitika ay sapagkat patuloy na nasa Ingles ang mga akademikong larangan na may kaugnayan sa komersyo at pulitika gaya ng administrasyong pang-negosyo, pagtutuos (*accountancy*), *marketing*, *finance*, agham pampulitika,

¹³ Nancy Kimuell-Gabriel, “Ang Pantayong Pananaw at ang Usapin ng Agenda sa Harap ng Iba’t Ibang Kilusang Pang-akademiko at Sosyo-Pulitikal,” *Kalatas* Vol. 1 (2017): 40.

¹⁴ David Michael San Juan, “Bakit Dapat Manaliksik sa Filipino Ang Mga Pilipino?: Kritik sa Scopus-sentrismo ng Mga Unibersidad at Ahensiyang PangEdukasyon at/o Pampananaliksik sa Pilipinas,” *Malay* Vol. 34, No. 1 (December 2021): 59.

administrasyong pampubliko, abogasya, at iba pa. Kung maisasa-Filipino ang pagtuturo ng mga ito sa akademya, tiyak na magkakaroon ito ng epekto sa pagbabago ng wika sa aktuwal na praktis ng komersyo at pulitika. Samakatuwid, susi ang pagsasa-Filipino ng edukasyon tungo sa pagsasa-Filipino ng iba pang daluyan ng kapangyarihan.

**Dayagramo Bilang 1:
PAGSASA-FILIPINO NG SISTEMANG PANG-EDUKASYON TUNGO
SA PILIPINISASYON NG MGA DALUYAN NG KAPANGYARIHAN**

Sa konteksto ng lahat ng tinalakay sa itaas, mapapagtanto na ang pagpapalaganap ng wikang Filipino ay akto mismo ng demokratisasyon ng lipunan. May ilan kasing nag-aakala na yaong mga nagsusulong ng Filipino ay nagroromantisa lamang sa wikang pambansa. Iniisip ng iba na ang mga tagapagsulong nito ay puno lamang ng retorika tulad ng “Pilipino tayo kaya Filipino dapat ang gamitin natin,” o ibig sabihin, na kapagpapar agdag sa pagiging “nasyonalista” ang paggamit ng Filipino. Pero lagpas ang pagpapalaganap ng wikang Filipino sa simpleng usapin lamang ng pagiging mukhang nasyonalista. Ang pagpapalaganap ng wikang Filipino ay usapin ng katarungang panlipunan. Hindi lamang ito usapin ng pagkakaisa ng buong bansa (lahi); usapin din ito ng pagsasakapangyarihan sa mga isinasantabi sa lipunan (uri). Kapag isina-Filipino ang edukasyon, susunod dito ang pagsasa-

Filipino ng iba pang daluyan ng kapangyarihan; kapag naisa-Filipino na ang edukasyon, komersyo, at pulitika, mas magiging aksesibol ito sa bayan; at kapag naging aksesibol ito sa bayan, mas liliit ang puwang sa pagitan ng makapangyarihan at walang kapangyarihan.

Siyempre, hindi naman magiging patas at makatarungan kaagad ang ating lipunan kapag lumaganap na ang wikang Filipino, dahil hindi lamang naman wika ang suliranin sa Pilipinas. Napakaraming salik na nagiging sanhi ng ‘di patas na distribusyon ng yaman sa bansa. Ngunit maigigiit na isa sa mga salik na ito ang wika, kaya naman kahit paano, kahit gaano kaliit, may maitutulong ang usaping pangwika sa unti-unting pagpapanipis ng puwang sa pagitan ng mayaman at mahirap sa bansa.

Sa hanay ng mga larangan sa akademya na dapat isa-Filipino ang pagtuturo at pananaliksik, isa ang agham panlipunan sa dapat iprayoridad. Ito’y sapagkat tuwirang pinapaksa ng larangang ito ang mga isyung panlipunan. Tuwiran nitong pinag-aaralan ang mga isyung ma kabubuti o ma kasasama sa bayan, kaya kagyat na dapat masagap ng bayan ang mga kaalaman mula sa mga guro’t mananaliksik ng agham panlipunan. At mas magiging posible ang pag-uulat sa bayan ng mga kaalaman mula sa agham panlipunan kung paiigtingin ang pagsasa-Filipino ng pagtuturo at pananaliksik nito.

Dahil dito, naglalayon ang sanaysay na ito na maglatag ng mga konkretong hakbang na maaaring gawin upang mas mapayabong ang paggamit ng wikang Filipino sa pagtuturo at pananaliksik sa agham panlipunan. Susubukang ilatag ang mga mungkahing ito sa dalawang magkaibang antas ng pagtuturo/pananaliksik: 1. Silid-aralan at 2. Departamento/Kolehiyo.¹⁵

Mga Praktikal na Mungkahi sa Antas ng Silid-Aralan

Ang mga ilalatag na payo sa bahaging ito ay mula sa sariling karanasan ng may-akda bilang guro, at gayundin mula sa karanasan ng iba pang gurong nakadaupang palad (o nabasa) ng may-akda. Samakatuwid, anyo ito ng payak na bahaginan ukol sa ilang halimbawang “*best practices*” sa pagpapaunlad ng Filipino sa loob ng silid-aralan.

¹⁵ Nag-ugat ang artikulong ito, partikular ang mga sumunod na bahagi, sa isang lektura na inihanda ng may-akda bilang tugon sa imbitasyon ng College of Arts and Humanities, Palawan State University, na magsalita sa palihan na may temang “Mga Katutubong Teorya tungo sa Maka-Pilipinong Pag-aaral at Pagtuturo ng Agham Panlipunan,” na naganap noong Mayo 24, 2022.

Una, makatutulong ang paggamit sa sistema ng insentibo/pagpapabuya upang mahikayat ang mga mag-aaral na gumamit ng Filipino sa klasrum. Sa kanyang “Ang Pagtuturo ng Kasaysayan sa Pilipino,”¹⁶ isinalaysay ni Zeus Salazar (retiradong propesor ng UP Diliman, at dating panauhing propesor ng DLSU at PUP) na noong akademikong taong 1968-1969, nang magpasya siyang simulan ang pagtuturo sa wikang Filipino, nagbigay siya ng 25% na karagdagang puntos sa sinumang mag-aaral na magpapasyang sumagot sa eksaminasyon gamit ang wikang pambansa. Nakatulong ito upang maengganyo ang mga mag-aaral na umpisahan ang paggamit ng Filipino. Sa aking personal na karanasan sa pagtuturo ng kasaysayan noon sa Politeknikong Unibersidad ng Pilipinas (PUP) at Centro Escolar University (CEU), lagi kong iniaanunsyo sa bawat simula ng semestre na ang bawat ipapasa nilang reaksyong papel (patungkol sa mga lektura/talakayan namin) at panunuring-artikulo na nasa Filipino ay magkakaroon ng karagdagang puntos. Ipinapaliwanag ko naman sa kanila na wala namang magiging kabawasan sa puntos ang mga aktibidad na nakasulat sa Ingles, ngunit wala rin itong karagdagan. Sa *average* ng 50 estudyante sa bawat klase, nasa humigit-kumulang sampu lamang ang nagpapasa sa akin ng mga reaksyong papel/panunuring-artikulo na nasa Ingles, at ang nalalabing 40 mag-aaral ay nagpapasa ng nakasulat sa Filipino. Epektibo ang ganitong pamamaraanupang mahikayat ang mga mag-aaral na subukang mag-Filipino. Dagdag pa rito, mas nababawasan din ang tsansa ng *plagiarism* kapag nasa Filipino ang ipinapasa ng mga mag-aaral, yamang mas maraming onlayn na batis ang nakasulat sa Ingles. Kung tutuusin, kahit halimbawa nagsalin lamang ang mag-aaral ng onlayn na batis sa Ingles tungong Filipino at ito ang ipinasa sa guro (at kung sakaling ‘di niya ito napansin/nahuli), nananatiling may pedagohikal na halaga pa rin ang nangyari, dahil naehersisyo sa pagsasalin sa Filipino ang estudyante! (bagaman siyempre ay hindi kinukunsinti at hindi pa rin tama ang ganitong gawain).

Ikalawa, magbigay ng mga babasahin sa mga estudyante na nasa wikang Filipino. Payo ito ni Ramon Guillermo (propesor ng UP Diliman) sa “Sariling Atin: Ang Nagsasariling Komunidad na Pangkomunikasyon sa Disiplinang Araling Pilipino,”¹⁷ upang mas maging pamilyar ang mga estudyante sa ideya ng mga Pilipinong pantas, nang sa gayon ay yumabong ang panloob na talastasan sa pagitan ng mga Pilipinong mananaliksik. Ngunit bukod sa

¹⁶ Salazar, “Ang Pagtuturo ng Kasaysayan sa Pilipino,” in *Pantayong Pananaw: Ugat at Kabuluhan*, 22.

¹⁷ Ramon Guillermo, “Sariling Atin: Ang Nagsasariling Komunidad na Pangkomunikasyon sa Disiplinang Araling Pilipino,” *Social Science Diliman* Vol. 12, No. 1 (January-June 2016): 45.

dahilang ito, ang ganitong praktis ay makatutulong din sa pagpapalago ng kaalaman ng mga estudyante sa wikang Filipino. Sa pamamagitan nito, madadagdagan ang bokabularyo ng mga estudyante sa wikang Filipino, na makatutulong sa kanila upang mas makayanang magsalita at magsulat sa Filipino. Mas madali na itong gawin ngayon sa kasaysayan, lalo na't bahagi ng *general education* (GE) ang *Readings in Philippine History (RIPH)* na puno ng pagpapabasa. Magandang samantalain ito, at magpasok ng maraming babasahin na nasa wikang Filipino (bagaman hindi naman lahat ng babasahin ay nasa Filipino dapat, yamang hindi maiiwasan ang pagpapabasa sa mga mag-aaral ng mga mahalagang batis na nasa Ingles). Makatutulong din ito lalo na sa mga mag-aaral na magiging mananaliksik balang araw, dahil mas mapapamilyarisa na sila sa mga pananaliksik na nakasulat sa Filipino (at mas tataas ang pagsayt nila sa mga akdang nasa Filipino, sa halip na puro mga batis lamang sa Ingles ang gamitin). Napakadali na rin ang paghanap ng mga ipapabasa sa mga mag-aaral, dahil napakarami ng dyornal ngayon na nasa Filipino at libreng maaakses onlayn (hal. *Saliksik E-Journal, Malay, Dalumat, Daluyan, Kawing, Tala, at Hasaan*).

Ikatlo, mahalagang ang mismong pagsasalita ng guro sa klase ay nasa Filipino. Hindi maengganyo ang mga mag-aaral na mag-Filipino kung ang mismong guro ay nag-I-Ingles. Magandang modelo rito ang ginagawa ni Nancy Kimuell-Gabriel (propesor ng UP Diliman) sa lahat ng kanyang klase, kung saan bahagi ng *norm* na sa wikang Filipino nila isinasagawa ang lahat ng proseso ng pagkatuto. Saad pa niya:

[A] ng mga klase ko sa undergrad ay sa DFPP [Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas], siempre, ang lahat ay nasa Filipino ... Ang lahat ng sanaysay/submission ay nasa Filipino. Pati ang mga vlogs, thesis proposal at iba pang proyekto. Kasi, nasa Filipino Dept ako. Pero sa Graduate class sa PHD Phil Studies Program sa Tricollege, ang klase ko ay kinokondukta sa Filipino. Ang mga requirement tulad ng kritikal na sanaysay ay nasa Filipino din. Kapag nagbibigay ako ng pagsusulit, nasa Fil din. Ang talakayan ay nasa Filipino din. Ito ang dahilan kung bakit ko nasabing norm ang Filipino sa klase ko.¹⁸

Gaya ni Kimuell-Gabriel, iniaatas din ni Mary Dorothy Jose (propesor ng UP Manila) sa mga mag-aaral na isulat ang kanilang mga kahingian sa klase,

¹⁸ Nancy Kimuell-Gabriel, personal communication (Facebook Messenger, March 9, 21, 2023).

partikular ang mga repleksyong papel, gamit ang wikang Filipino.¹⁹ Sa aking karanasan din, bagaman hindi naman Filipino ang mismong asignaturang itinuturo ko noon sa CEU at hindi ko naman isinaad na polisiya sa klase ang paggamit ng Filipino sa pagsasalita, napapansin kong mas sinisikap ng mga mag-aaral ang gumamit ng Filipino (kahit na yaong medyo hirap sa pagsasalita gamit ito). Kahit sa pakikipagkomunikasyon sa *email* ay ganito rin ang aking obserbasyon. Nagpapadala minsan ang mga mag-aaral ng mensahe sa wikang Ingles, ngunit kapag tumugon na ako sa kanila gamit ang Filipino, tumutugon na rin sila pabalik sa Filipino (karanasan ko rin ito hindi lamang sa mga mag-aaral kundi maging sa mga administrator at *staff* ng unibersidad!).

Ikaapat, hindi sapat na ang mismong pagtuturo lamang ang naka-Filipino, dapat ay maghanda rin ng mga materyales-panturo na nakasulat sa Filipino. Kasama na rito ang mga silabus, *handout* at *Powerpoint Presentation* (PPT) para sa mga lektura, at talatanungan para sa *quiz* at eksaminasyon. Kung nasa Filipino ang mismong pagsasalita sa pagtuturo, pero nasa Ingles ang *PPT* o *handouts*, hindi agad magiging malinaw sa mga estudyante ang adyendang pangwika ng guro. Mas tatatak sa mga estudyante ang kase-ryosohan ng guro na isulong ang wikang Filipino sa klase, kung ang mga materyales-panturo mismo ay nasa Filipino.

Ikalima, gumamit ng mga dalumat sa pagtuturo na nag-uugat sa wika at kulturang Pilipino. Bukod sa panlabas na paggamit sa wika bilang midyum ng pagtuturo, maaari ding panloob na gamitin ang Filipino bilang nilalaman mismo ng pagtuturo. Sa halip na gumamit ng mga Kanluraning konsepto, napakarami nang nalinang na Pilipinong konsepto na maaaring maging kasangkapan ng pagsusuri tulad ng loob, kapwa, ginhawa, ganda, katarungan, banwa, at marami pang iba. Sa pamamagitan nito, mas masasanay rin ang mga estudyante sa emiko at organikong uri ng pananaliksik, kung saan ang mga konseptong ginagamit sa pagsusuri ng lipunan ay mula mismo sa lipunang pinag-aaralan. Mas magiging holistiko rin ang pananaliksik sa kasong ito, dahil ang mga konseptong inilalahad at paraan ng paglalahad ay nasa iisang wika lamang.

Ikaanim, maaaring tularan ang isang taktika ni Salazar sa pagtuturo kung saan nagpapasulat siya ng katitikan (*minutes of the meeting*) sa mga estudyante sa wikang Filipino. Bawat araw ng klase, mayroong isa hanggang tatlong estudyante na nakaatas na magsulat ng katitikan, na magsisilbing pagbubuod sa

¹⁹ Mary Dorothy Jose, personal communication (Facebook Messenger, March 10, 2023).

lahat ng mga natalakay sa araw na iyon. Maaaring magsilbing karagdagang pagsasanay sa pagsusulat sa Filipino ang ganitong uri ng kahingian. Liban pa rito, magandang paraan din ito ng pagsisinop o dokumentasyon ng mga intelektuwal na produksyon sa loob ng klasrum. Sa katunayan, ang aking unang dalawang pinatnugutang aklat ay bunga ng ganitong katitikan, na kalipunan ng mga talakayan ni Salazar ukol sa metodolohiyang pangkasaysayan²⁰ at pilosopiya ng kasaysayan,²¹ noong naimbitahan siya bilang panauhing propesor sa PUP Departamento ng Kasaysayan sa loob ng dalawang semestre.

Ikapito, medyo may pagkakahawig dito ang isang kahingian ni Atoy Navarro (propesor ng UP Manila), sa kanyang mga estudyante, na tinawag niyang “salansanan.” Bawat seksyon (o minsan bawat estudyante) ay inaatasan niya na magprodyus ng isang salansanan, na kalipunan ng lahat ng mga aktibidad at mga awtput nila sa klase, tulad ng mga reaksyong papel, terminong papel, panunuring-aklat, salaysay ukol sa naging lakbay-aral, dokumentasyon ng mga naganap na seminar at *symposium*, at iba pa.²² Lahat ng mga awtput na nasa salansanan ay nakasulat sa Filipino.

Ikawalo, maaari ring tularan ng iba ang pagpapagawa ng “Lasalitaan.” Isa itong kahingian na ipinagagawa ng Departamento ng Filipino ng De La Salle University (DLSU) sa mga mag-aaral para sa kursong “Introduksyon sa Filipinolohiya at Araling Pilipinas.” Hinalaw ito sa “Salita ng Taon” na programa ng Filipinas Institute of Translation, Inc. (FIT). Isinasagawa ang Lasalitaan (Salitaang Lasalyano) sa pamamagitan ng paghahati-hati sa bawat seksyon sa iba’t ibang grupo, at pag-atas sa kanila na pumili ng isang bagong salita sa DLSU o sa buong bansa na wala pa sa diksyunaryo, o kung mayroon man ay nagkaroon na ng panibagong kahulugan sa kasalukuyan. Pagkatapos, gagawan nila ang salitang ito ng isang pananaliksik-papel na umaabot ng 10 hanggang 15 ang pahina. Tutuon ang naturang pananaliksik-papel sa etimolohiya ng salita, ebolusyon nito, pagsalamin sa lipunan, mga pakahulugan

²⁰ Mark Joseph Pascua Santos and Axle Christien J. Tugano, eds., *Martes sa Escaler* (Quezon City: Bagong Kasaysayan, Inc., 2019).

²¹ Mark Joseph Pascua Santos, ed., *Martes sa Escaler II: Pilosopiya ng Kasaysayan* (Quezon City: Bagong Kasaysayan, Inc., 2019).

²² Pasasalamat kay Prop. Atoy Navarro sa pagbibigay niya ng tatlong halimbawang kopya ng salansanan, na mula sa imbakan ng dating opisina ng Pambansang Samahan sa Sikolohiyang Pilipino: Carnuba Gonzales, *Salansanan sa Kasaysayan I*, 2002 (unpublished manuscript); Ma. Carmina P. Felizco, *Kasaysayan ng Pilipinas* (unpublished manuscript); at *Kasaysayan 116-TFY, Bagets sa Harap ng Batas Militar: Samu’t Saring Salaysay ng Kabayanihan para sa Kasalukuyang Henerasyon*, 1999-2000 (unpublished manuscript).

sa iba't ibang konteksto, at saysay sa kasalukuyan.²³ Sa aking karanasan, ilan sa mga salitang pinili ng mga estudyante na gawan ng pananaliksik-papel ay ang mga sumusunod: kakampink, pinklawan, carps, ebas, omcm, wokism, Blengblong, marites, dasurb, budol, at iba pa. Hindi lamang sa mga asignaturang Filipino maaaring gawin ang ganitong uri ng aktibidad, maaari din itong gawin pati sa agham panlipunan yamang binibigyang- diin sa kahingiang ito ang pagsalamin ng bagong salita sa lipunan.

Ikasiyam, isa pang magandang praktis na hinugot mula sa karanasan ni Salazar ang gawain ng pagpapasalin ng mga teksto sa mga estudyante. Salaysay ni Salazar, isang proyektong ipinapagawa niya sa mga estudyante ang pagsasalin sa mga teksbuk sa wikang Filipino, at pagkatapos ay inilalagak niya ang mga ito sa aklatan ng Unibersidad ng Pilipinas (UP) upang dumami ang mga batayang aklat na nasa Filipino. Aniya, siyempre ay hindi maaasahang eksperto ang magiging resulta nito, pero ang kainaman nito ay mas mahahasa ang mga estudyante sa Filipino. Kalaunan ay may ilang kaguruan ng UP Departamento ng Kasaysayan na gumaya rin sa ganitong praktis ni Salazar.²⁴

Ikasampu, bumuo ng espesyal na klase para sa mga mag-aaral na nagpapakita ng higit na kahusayan, upang mas mahasa ang mga ito sa Filipino. Nais kong ibahagi rito ang isang praktis ni Kevin Paul “Ose” Martija (propesor sa University of Makati) (UMAK). Noong Hulyo at Agosto 2020, naglunsad siya ng “Espesyal na Klase sa Agham Panlipunang Pilipino.” Isang serye ito ng mga *webinar*, kung saan pinadalo niya ang ilang piling estudyante ng BS Education major in Social Studies ng UMAK (yaong mga nakitaan niya ng potensyal). Itinapat niya ito ng bakasyon sa pagitan ng dalawang semestre upang magsilbing *supplement* lamang at hindi makaapekto sa iba pang regular na klase ng mga estudyante. Tinalakay sa apat na sesyon ang Pantayong Pananaw, Pilosopiyang Pilipino, Lipunang Moro, at Batas, na tinalakay ng mga inimitahan niyang kaibigang akademiko. Mayroon ding mga reaktor na mga akademiko sa bawat sesyon. At isinagawa ang lahat ng sesyon sa wikang Filipino. Sa panahon ng pagsikat ng samu't saring *video conferencing platform* tulad ng *Google Meet*, *Zoom Meeting*, *Discord*, at iba pa, mas magiging madali na para sa ibang guro ang paggawa ng ganitong uri ng espesyal na klase.

²³ Departamento ng Filipino, De La Salle University, Silabus ng LCFILIA - Introduksyon sa Filipinolohiya at Araling Pilipinas (unpublished manuscript).

²⁴ Zeus A. Salazar, “Ang Paggamit ng Wikang Pambansa sa Departamento ng Kasaysayan,” in *Ang P/Filipino sa Agham Panlipunan at Pilosopiya*, ed., Zeus A. Salazar (Manila: Kalikasan Press, 1991), 80.

Makatutulong ang ganitong aktibidad para sa pagme-*mentor* ng mga estudyanteng potensyal na maging mahusay na guro o mananaliksik, habang unti-unti rin silang nahahasa sa wikang Filipino.

Ikalabing-isa, magpagawa ng glosari sa mga estudyante. Halaw ito sa karanasan ni Dolores Taylan (propesor ng De La Salle University).²⁵ Aniya, sa kursong “Komunikasyon sa Pananaliksik,” isang kahingian niya sa klase ang pagpapagawa sa bawat pangkat ng glosari ng mga terminolohiya/katawagan, na ginagamit ng mga estudyante sa kanilang sariling disiplina. Halimbawa, kung kumukuha ng arkitektura ang kanyang mga estudyante, magpapagawa siya sa kanila ng glosari ng mga termino sa arkitektura na nasa wikang Filipino. Kung walang salin sa Filipino ang ilang teknikal na termino, maaaring nasa Ingles ito, pero ang kahulugan ay dapat nasa Filipino. Napakaganda ng ganitong aktibidad, dahil bukod sa paghahasa sa estudyante sa wikang Filipino, may posibilidad d in na makaimbento ang mga estudyante ng mga bagong termino bilang salin sa mga teknikal na salita, at samakatuwid ay maaari itong makapag-ambag sa intelektuwalisasyon ng wikang Filipino sa kanilang disiplina.

Ikalabindalawa, maaaring gayahin ang ginagawa ni Roderick Javar (propesor ng UP Los Baños) na aktibidad ng “ambagan.”²⁶ Ginagawa niyang magkatambal/*partner* ang bawat dalawang estudyante, at nagtatakda sa bawat magkatambal ng isang isyung pangkasaysayan o panlipunan. Magsasaliksik sila ukol dito (o kaya ay bibigyan ng babasahin). Magbibigay sila ng dalawang bagay ukol sa isyu: 1. mga datos ukol dito at 2. opinyon nila sa isyu. Maaaring magkasang-ayon ang magkatambal na estudyante, at maaari d in naman silang magsalungatan. Isasagawa nila ang balitaktakan sa wikang Filipino (minsan ay sa anyong pasalita, at mas madalas ay sa anyong pasulat). Ang kanilang masasaliksik ukol sa paksa, at maibibigay na datos/opinyon ay magsisilbing ambag nila sa partikular na isyung pangkasaysayan/panlipunan. Mainam na pagsasanay ang ganitong aktibidad kapwa sa paghahasa ng kakayahan nila sa wikang Filipino at pagpapatalas ng pagdidiskurso.

Ikalabin tatlo, magturo gamit ang “pecha kucha.” Ito ang ibinahagi ni Wensley Reyes (propesor ng UP Manila) na isang taktika ng pagtuturo na ginagamit niya sa klase.²⁷ Tumutukoy ang pecha kucha sa isang presentasyon, kung saan mayroong 20 larawan/islayd na ipapakita ang tagapagsalita, at bawat

²⁵ Dolores Taylan, personal communication (Facebook Messenger, March 9, 2023).

²⁶ Roderick C. Javar, personal communication (Facebook Messenger, March 10, 2023).

²⁷ Wensley Reyes, personal communication (Facebook Messenger, March 10, 2023).

larawan/islayd ay ipaliliwanag lamang niya sa 20 segundo. Nangangahulugan itong mayroon lamang eksaktong 6 minuto at 40 segundo ang tagapagsalita para sa presentasyon. Binuo ang estratehiyang ito sa Tokyo, Japan ng arkitektong sina Astrid Klein at Mark Dytham, upang mabigyan ng pagkakataon ang mga arkitekto na organisadong ibahagi ang kanilang presentasyon sa maikling panahon (na sakto sa kasalukuyang *fast-paced* na sitwasyon ng mga industriya).²⁸ Mula sa Tokyo at sa larangan ng arkitektura, kalaunan ay lumaganap ito sa samu't saring bansa at ginamit na ng maraming guro sa iba't ibang unibersidad. Ibinahagi ni Reyes na isinasagawa niya ang pecha kucha sa wikang Filipino upang mas mahasa ang mga estudyante sa wikang ito. Maaaring tularan ng ibang guro ang ganitong aktibidad ni Reyes. Maaaring gamitin nila ang taktikang ito sa kanilang lektura, o maaari din naman na ipagamit nila ito sa mga estudyante sa kanilang pag-uulat sa klase.

Ikalabing-apat, magbigay ng mga babasahin sa mga estudyante sa wikang Filipino alinsunod sa kanilang medyor. Ayon kay Jomar Adaya (propesor ng Politeknikong Unibersidad ng Pilipinas), ganito ang praktis niya upang hindi lamang mahasa ang mga estudyante sa Filipino, bagkus ay magkaroon ng saysay sa kanilang sariling larangan ang mga intelektuwal na produksyon sa wikang Filipino.²⁹ Para sa mga interesadong ilapat sa sariling pagtuturo nila ang ganitong payo ni Adaya, maimumungkahi ang paghahanda ng guro ng isang talahanayan kung saan nakalista ang lahat ng maaari niyang ipabasa sa mga estudyante na mula sa iba't ibang disiplina. Maaaring nakasulat ang talahanayan na ito sa isang elektronikong dokumento, o maaaring sa anyo ng *handouts*. Pagkatapos, ang mismong elektronikong kopya ng mga babasahin ay maaaring iimbak sa isang *folder* sa kompyuter/*laptop* o kaya ay sa *Google Drive*. Makatutulong ang ganitong paraan, upang kada semestre/termino ay mabilis nang ma kahuhugot ang guro ng mga babasahin sa bawat klase niya, depende sa disiplina ng kanilang seksyon. Kung sakaling may hawak ang guro na isang seksyon na binubuo ng mga mag-aaral mula sa iba't ibang disiplina, maaaring ibigay sa kanila ang mismong talahanayan at sila na ang pipili ng babasahin nila batay sa kanilang medyor. Makikita sa ibaba ang isang halimbawang talahanayan na naglalaman ng ilang babasahin mula sa iba't ibang larangan:

²⁸ Puvaneswary Murugaiah, "Pecha Kucha Style Powerpoint Presentation: An Innovative Call Approach to Developing Oral Presentation Skills of Tertiary Students," *Teaching English with Technology* Vol. 16, No. 1 (2016): 89.

²⁹ Jomar Adaya, personal communication (Facebook Messenger, March 10, 2023).

Talahanayan Blg. 1		
HALIMBAWANG TALAHANAYAN NG MGA BABASAHIN SA WIKANG FILIPINO ALINSUNOD SA MEDYOR NG MGA MAG-AARAL		
Larangan	Babasahin	May-akda
Arkitektura	Nasyonalismo at Arkitekturang Filipino ³⁰	Edson G. Cabalfin
Inhinyeriya	Ang Filipino sa Inhinyeriya ³¹	Carlito M. Salazar
Ekonomiks	Ekonomiks sa Diwang Pilipino: Halo-Halo, Tingi-Tingi at Sari-Sari ³²	Tereso S. Tullao, Jr.
Sikolohiya	Ang Kaisipang Pilipino sa Sikolohiyang Malaya at Mapagpalaya ³³	Virgilio G. Enriquez
Sosyolohiya	'Pilipinong Sosyolohiya': Pagpapasinaya sa Isang Makabayang Sosyolohiya sa Pilipinas ³⁴	Dennis S. Erasga
Agham Pangkompyuter	Ang Mundo ng Online Game: Realidad ng Adiksiyon at Pagtatanghal ng Bagong Mundo at Kaakuhan ³⁵	Rhoderick V. Nuncio
Biolohiya / Haynayan	Panimulang Pagbuo ng Mungkahing Glosaryong Filipino sa Microbiology ng Bulacan Polytechnic College ³⁶	David Michael M. San Juan

³⁰ Edson G. Cabalfin, "Nasyonalismo at Arkitekturang Filipino," in *Kritikal na Espasyo ng Kulturang Popular*, eds., Gary C. Devilles at Rolando Tolentino (Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2015), 209-222.

³¹ Carlito M. Salazar, "Ang Filipino sa Inhinyeriya," *Malay* Vol. 13 (1995-1996): 121-126.

³² Tereso S. Tullao, Jr., "Ekonomiks sa Diwang Pilipino: Halo-Halo, Tingi-Tingi at Sari-Sari," *Malay* Vol. 6, No. 2 (1987): 23-39.

³³ Virgilio G. Enriquez, "Ang Kaisipang Pilipino sa Sikolohiyang Malaya at Mapagpalaya," *Malay* Vol. 5, No. 2 (1986): 29-35.

³⁴ Dennis S. Erasga, "'Pilipinong Sosyolohiya': Pagpapasinaya sa Isang Makabayang Sosyolohiya sa Pilipinas," *Philippine Sociological Review* Vol. 65 (2017): 5, 7-37.

³⁵ Rhoderick V. Nuncio, "Ang Mundo ng Online Game: Realidad ng Adiksiyon at Pagtatanghal ng Bagong Mundo at Kaakuhan," *Malay* Vol. 20, No. 1 (2007): 69-89.

³⁶ David Michael M. San Juan, "Panimulang Pagbuo ng Mungkahing Glosaryong Filipino sa Microbiology ng Bulacan Polytechnic College," in *Suri, Saliksik, Sanaysay: Mga Babasahin sa Wika, Panitikan, at Lipunang Pilipino*, David Michael M. San Juan (Quezon City: UP Sentro ng Wikang Filipino, 2020), 104-129.

Agrikultura	Ang Paggamit ng Wikang Filipino sa Pagtuturo sa Larang ng Agrikultura ³⁷	Divinia K. Dominguez
Matematika	Ang Pagtuturo ng Matematika sa Wikang Filipino ³⁸	Maxima J. Acelajado
Kemistri	Pagsasalin sa Larangan ng Kemistri ³⁹	Fortunato Sevilla III
Musika	Musika sa Filipinas: Lunggati ng Wika at Sining ⁴⁰	Ramon Pagayon Santos
Antropolohiya	Panimulang Ulat sa Paggamit ng Potograpiya sa Antropolohiya ⁴¹	Michael Manuel Gonzales at Cynthia Zayas
Arkeolohiya	Pagtuklas sa Malayong Nakaraan: Ang Arkeologo at ang Pambansang Kasaysayan ⁴²	Victor P. Estrella
Teolohiya	Ang Teolohiyang Pilipino sa Kasalukuyan at sa Hinaharap ⁴³	Sabino A. Vengco
Pilosopiya	Pamimilosopiya sa Sariling Wika: Mga Problema at Solusyon ⁴⁴	Florentino T. Timbreza

³⁷ Divinia K. Dominguez, “Ang Paggamit ng Wikang Filipino sa Pagtuturo sa Larang ng Agrikultura,” *Mountain Journal of Science and Interdisciplinary Research* Vol. 82, No. 1 (January-June 2022): 20-32.

³⁸ Maxima J. Acelajado, “Ang Pagtuturo ng Matematika sa Wikang Filipino,” *Malay* Vol. 12, No. 1 (1994): 2-23.

³⁹ Fortunato Sevilla III, “Pagsasalin sa Larangan ng Kemistri,” in *Salin-suri: Panimulang Pagmamapa ng mga Larangan ng Pag-aaral ng Pagsasalin sa Filipinas*, ed., Galileo S. Zafra, (Quezon City: UP Sentro ng Wikang Filipino, 2009), 217-220.

⁴⁰ Ramon Pagayon Santos, “Musika sa Filipinas: Lunggati ng Wika at Sining,” in *Pagbabalik, Pagbabantayog sa Filipino: Antolohiya ng mga Piling Saliksik sa Pandaigdigang Kongreso sa Araling Filipinas sa Wikang Filipino*, eds., Galileo S. Zafra and Apolonio B. Chua (Manila: Pambansang Komisyon para sa Kultura at mga Sining, and Komisyon sa Wikang Filipino, 2021), 77-82.

⁴¹ Michael Manuel Gonzales and Cynthia Zayas, “Panimulang Ulat sa Paggamit ng Potograpiya sa Antropolohiya,” *Aghamtao* Vol. 3 (December 1980): 26-34.

⁴² Victor P. Estrella, “Pagtuklas sa Malayong Nakaraan: Ang Arkeologo at ang Pambansang Kasaysayan,” in *Pagbabalik, Pagbabantayog sa Filipino*, 416-478.

⁴³ Sabino A. Vengco, “Ang Teolohiyang Pilipino sa Kasalukuyan at sa Hinaharap,” *Malay* Vol. 5, No. 1 (1986): 7-14.

⁴⁴ Florentino T. Timbreza, “Pamimilosopiya sa Sariling Wika: Mga Problema at Solusyon,” *Malay* Vol. 22, No. 1 (2009): 69-83.

Siyempre ay kaunting halimbawa lamang ito (tig-iisa bawat disiplina), at dapat na magtipon ng maraming babasahin ang guro ng mga akda sa wikang Filipino mula sa iba't ibang disiplina. Pero ang bilang ng mga makakalap ng guro ay depende sa lawak ng produksyong intelektuwal sa wikang Filipino ng bawat disiplina, yamang likas na mas maunlad ang ilan pagdating sa pagpi-Filipino kaysa iba (halimbawa, mas mayabong na ang pagpi-Filipino sa agham panlipunan at humanidades kaysa agham pangkalikasan at *applied science*). Mas nainam din kung artikulo sa mga dyornal o kabanata sa aklat ang ibigay sa mga mag-aaral na babasahin (tulad ng mga inihalimbawa sa talahanayan) sa halip na isang buong aklat, upang mas maging realistiko at mas masigurado na talagang babasahin ng mga mag-aaral ang iniatas sa kanila.

Ikalabin lima ay ang tinatawag ni Reymar Tecson Yson (propesor ng National Teachers College) na “Katipunan FM.”⁴⁵ Sa aktibidad na ito, bibigyan ng mga dokumentong pangkasaysayan ang mga mag-aaral. Matapos nilang aralin ang mga ito, bubuo sila ng isang bidyo kung saan kunwaring nagsasalita sila sa isang programa sa radyo. Ilalahad nila ang nilalaman ng mga dokumentong pangkasaysayan sa pamamagitan ng *voice acting*. Sa bawat grupo, maaaring may aarte bilang *host* at mga dalubhasang kinakapanayam.⁴⁶ Siyempre, lahat ng ito ay isinasagawa sa wikang Filipino. Liban sa mahahasa ang kaalaman ng mga estudyante sa mga dokumentong pangkasaysayan at masasanay sila sa paglalahad ng kaalamang ito gamit ang wikang Filipino, makatutulong din ang ganitong mga aktibidad upang mas maging aksesibol sa taumbayan ang mga kaalamang pangkasaysayan, yamang inilagak ang mga awtput ng Katipunan FM sa popular na midyum tulad ng *Youtube*.

Ikalabing-anim, ang aktibidad ni Adonis Elumbre (propesor ng UP Baguio) sa kanyang mga mag-aaral ukol sa Kasaysayang Buhay.⁴⁷ Aniya, ang naging inspirasyon niya sa pagbibigay ng ganitong aktibidad ay ang akda ni Marcel Proust. Sa aktibidad na ito, susulat ang mga mag-aaral ng naratibo ukol sa isang bahagi ng kanilang Kasaysayang Buhay na nais nilang ilahad. Sa karanasan ni Elumbre, samu't saring paksa ang isinusumite ng mga mag-aaral, tulad ng pagkapanalo sa kompetisyon, paglalakbay, pagpakuwento sa lolo't lola, at iba-iba pang alaala. Kinakailangang isulat ito ng mga mag-aaral sa wikang Filipino, upang mahasa sila sa pagsasalaysay ng kasaysayan sa wikang pambansa. Bukod

⁴⁵ Reymar Tecson Yson, personal communication (Facebook Messenger, March 9, 2023).

⁴⁶ Makikita ang isang halimbawang awtput ng Katipunan FM ng mga estudyante ni Yson sa Jhaydenlyn Fajardo, “RPH | TASK 3 | VOICE ACTING | VERSION 2.0,” December 12, 2022, *Youtube*, available in <https://www.youtube.com/watch?v=NCbWOSluShs>, accessed on April 2, 2023.

⁴⁷ Adonis Elumbre, personal communication (Facebook Messenger, March 13, 2023).

dito, nahahasa rin ang mga mag-aaral sa pangangalap ng mga batis (larawan, kuwentuhan, sertipiko, atbp.), natatahi ang mga elementong pangkasaysayan (tao, lugar, pangyayari), naitutulak ang mga mag-aaral sa pag-iisip ukol sa mga ebidensya, nabibigyang-kahulugan o nadadalumat ang mga sariling karanasan, at naipopook ang personal na kasaysayan sa kasaysayan ng lipunan.

Ikalabimpito, magandang praktis din ang pagpapalaro sa mga mag-aaral bilang anyo ng aktibidad. Isang halimbawa rito ang *Pinoy Charade* na ipinapalaro ni Carmen Peñalosa (propesor ng UP Diliman at Miriam College) sa kanyang mga mag-aaral.⁴⁸ Sa pagkakaalala niya, kay Mary Jane Rodriguez-Tatel (propesor ng UP Diliman) niya nakuha ang aktibidad na ito. Tulad ng lahat ng tipikal na larong *charade*, sa aktibidad na ito ay hahatiin ang klase sa dalawang magkatunggaling pangkat. Mula sa mga nakatiklop na papel ay bubunot ang kinatawan ng pangkat ng isang salita. Maaaring ang salita ay pangalan ng sikat na tao, pagkain, pangyayaring pangkasaysayan, mahalagang lugar, atbp. Basta dapat ay nasa kontekstong Pilipino ang salita. Pagkatapos, iaarte ng kinatawan ng pangkat ang salita sa pamamagitan ng pagkilos (walang anumang pagsasalita) hanggang sa mahulaan ng kanyang mga kagrupong naturang salita. Isa sa pinakapunto ng laro ay ang pagpapakita sa mga mag-aaral ng pagiging *closed-circuit* at pagkakaroon ng *internal cohesion* ng wika at kalinangan bilang diwa ng Pantayong Pananaw, na dahilan kung bakit nagkakaunawaan ang mga magkakagrupong ukol sa salitang Pinoy na hinuhulaan. Makatutulong ang larong tulad nito sa pagpapaliwanag ng mga konseptong nakapaloob sa wika at kulturang Pilipino. Mainam na mag-isip ang guro ng iba't ibang pakulo ng mga laro sa mga mag-aaral bilang kasangkapan sa promosyon ng wika at kalinangang Pilipino. Ayon sa sikolohistang si Adam Alter, kapag idinaan sa proseso ng *gamification* (paggamit ng laro bilang anyo ng aktibidad) ang mga gawain sa pagkatuto, tumataas ang motibasyon ng mga estudyante na mag-aral dahil nawiwili sila sa kanilang ginagawa. Inihalimbawa niya ang *Quest to Learn*, isang kakaibang paaralan sa New York, kung saan ang mga *written* at *performance task* na ibinibigay sa mga mag-aaral ay nasa anyo ng mga laro. Bawat aktibidad ay parang *quest* o misyon kung saan nagtitipon ng puntos o dihital na pabuya ang mga estudyante upang makaangat sa susunod na *level*. Halimbawa, sa larangan ng biyolohiya, ang pag-aaral ukol sa *immune system* ay nasa anyo ng *board game*, habang ang aralin ukol sa *cell* ay itinuturo sa pamamagitan ng *puzzle*.⁴⁹ Maaari ding mag-isip ng mga katulad nito ang mga nagtuturo ng

⁴⁸ Carmen Peñalosa, personal communication (Facebook Messenger, March 10, 2023).

⁴⁹ Adam Alter, *Irresistible: The Rise of Addictive Technology and the Business of Keeping Us Hooked* (New York: Penguin Press, 2017).

agham panlipunan sa kontekstong Pilipino, kung saan ang mga laro ay kakasangkapin sa pagtuturo ng mga aralin na nasa wikang Filipino.

Mga Praktikal na Mungkahi sa Antas ng Departamento/Kolehiyo

Sa bahagi namang ito, hahalaw tayo mula sa karanasan ng ilang mga Departamento o Kolehiyo, na maaaring gamitin para sa paghasa sa Filipino kapwa ng mga estudyante at guro. Maaaring isagawa ng iba pang Departamento/Kolehiyo ang replikasyon sa ilang “*best practices*” na ito.

Una, gawing polisiya ang pagpapasulat ng tesis sa wikang Filipino. Sa karanasan ng PUP Departamento ng Kasaysayan, sa ilalim ng dating Tagapangulo (at kasalukuyang Dekano ng PUP Kolehiyo ng Agham Panlipunan at Pag-unlad) na si Raul Roland Sebastian, naging polisiya ang pagpapasulat ng mga ‘di gradwadong tesis sa wikang Filipino. Bukod sa pagiging Tagapangulo, yamang siya rin dati ang may hawak ng kursong “Historiograpiya” (na kursong nakatutok sa pagsusulat ng tesis ng mga mag-aaral ng kasaysayan), inaatasan niya ang mga mag-aaral na isulat ang kanilang tesis sa Filipino. Dahil dito, sa abot ng aking kaalaman, dadalawang Departamento lamang sa buong PUP ang nagpapasulat sa mga mag-aaral ng tesis sa Filipino: Ang Departamento ng Kasaysayan at Departamento ng Filipinolohiya. Sa antas naman ng gradwadong pag-aaral, naging polisiya ng UP Kolehiyo ng Agham Panlipunan at Pilosopiya (noong panahon na si Salazar ang Dekano at si Prospero Covar ang Kawaksing Dekano) na hikayatin ang mga mag-aaral ng PhD Pilipinolohiya na magsulat ng disertasyon sa wikang Filipino. Tinipon pa nga nila ang abstrak na nasa wikang Filipino ng mga disertasyon sa PhD Pilipinolohiya/*Philippine Studies* at inilimbag ito bilang bahagi ng aklat na *Pilipinolohiya: Kasaysayan, Pilosopiya at Pananaliksik*.⁵⁰

Ikalawa, isa-Filipino ang pangalan ng mga tanggapan at programa. Magandang ihalimbawa rito ang karanasan ng UP Departamento ng Kasaysayan at UP Kolehiyo ng Agham Panlipunan at Pilosopiya. Noong si Salazar ang Tagapangulo (1987-1989) ng unang nabanggit at Dekano (1989-1992) ng ikalawang nabanggit, isinulong niya ang pagsasa-Filipino ng tanggapan ng Departamento at Kolehiyo. Halimbawa, ang College of Social Sciences and Philosophy ay mas nakilala noon sa katawagang “Dalubhasaan ng

⁵⁰ Violeta V. Bautista and Rogelia Pe-Pua, eds., *Pilipinolohiya: Kasaysayan, Pilosopiya at Pananaliksik* (Quezon City: Dalubhasaan ng Agham Panlipunan at Pilosopiya, 1991).

Agham Panlipunan at Pilosopiya” (DAPP). Ang *PhD Philippine Studies* naman ay pinalitan ng pangalang Doktorado sa Pilipinolohiya.⁵¹ Bukod dito, sa UP Departamento ng Kasaysayan, isina-Filipino ni Salazar maging ang mga liham at pulong ng tanggapan.⁵² Ang mga ganitong bagay ay ma kapagpapataas ng *morale* at motibasyon ng mga guro’t estudyante sa pagsusulong ng wikang Filipino. Mas manormalisa nito ang paggamit ng Filipino sa buong Departamento/Kolehiyo.

Ikatlo, bukod sa pagsulat ng tesis sa Filipino, ang pagsasalin ng mga dokumento tungo sa Filipino bilang mismong tesis/disertasyon ay makapagpapalago rin sa pagsasa-Filipino ng Departamento/Kolehiyo. Muli, noong si Salazar ang Tagapangulo ng UP Departamento ng Kasaysayan, hinihimok niya ang mga mag-aaral ng MA Kasaysayan na piliing asikasuhin bilang tesis ang pagsasalin sa mga dokumentong pangkasaysayan mula Espanyol o Ingles tungong Filipino, at paglalapat ng mga komentaryo rito ukol sa halaga nito sa kasaysayang Pilipino. Tinatawag umano itong “ekdotika” o pamamatnugot ng isang dokumento.⁵³ Ang ganitong paghihikayat ni Salazar ay nagbunga kalaunan ng pagkakasulat ng ilang tesis/disertasyon sa UP Departamento ng Kasaysayan na nagsasagawa ng ekdotika. Ilan na rito ang pagsasalin ni Dedina Lapar sa akda ni Gaspar de San Agustin,⁵⁴ at pagsasalin ni Hernandez sa akda nina Telesforo Canseco⁵⁵ at Ulpiano Herrero y Sanpedro.⁵⁶ Makatutulong ang ganitong gawain ng pagsasalin bilang tesis upang dumami ang mga batis pangkasaysayan na nasa wikang Filipino.

Ikaapat, paglikha ng mga elektronikong imbakan ng mga babasahin sa wikang Filipino. Bilang bahagi ng dihitalisasyon ng edukasyon, sumisikat na ngayon ang mga imbakan ng mga materyales na libreng maaakses onlayn

⁵¹ S. Lily L. Mendoza, “Theoretical Advances in the Discourse of Indigenization,” in *Mga Babasahin sa Agham Panlipunang Pilipino: Sikolohiyang Pilipino, Pilipinolohiya, at Pantayong Pananaw*, eds., Atoy Navarro and Flordeliza Lagbao-Bolante (Quezon: C&E Publishing, 2007), 259.

⁵² Salazar, “Ang Paggamit ng Wikang Pambansa sa Departamento ng Kasaysayan,” 81.

⁵³ Salazar, “Ang Paggamit ng Wikang Pambansa sa Departamento ng Kasaysayan,” 82.

⁵⁴ Dedina Lapar, *Ang Liham ni Fray Gaspar de San Agustin: Isang Mapanuring Pamamatnugot* (Thesis, MA History, University of the Philippines-Diliman, 1992).

⁵⁵ Jose Rhommel Hernandez, *Mapanuring Paglilimbag: Isang Pagsasalin at Pagsusuri ng Historia De La Insurreccion Filipina En Cavite* (Kasaysayan ng Paghihimagsik ng mga Pilipino sa Cavite) ni Don Telesforo Canseco, 1987 (Thesis, MA History, University of the Philippines-Diliman, 1998).

⁵⁶ Jose Rhommel Hernandez, *Ang Nuestra Prision En Poder De Los Revolucionarios Filipinos (1898-1899) ni Ulpiano Herrero y Sanpedro, O.P. (1864-1923): Salin at Saysay* (Dissertation, PhD History, University of the Philippines-Diliman, 2006).

(bilang pandagdag sa mga tradisyunal na aklatan). Malaki ang maitutulong ng ganitong mga elektronikong imbakan upang dumami ang maaaring maakses na mga babasahing nasa Filipino ng mga estudyante para sa kanilang pag-aaral at pananaliksik. Magandang isayt sa usaping ito ang modelo ng UP Sentro ng Wikang Filipino (UP-SWF), partikular ang kanilang “Aklatang Bayan Online.”⁵⁷ Sa kasalukuyang petsa ng pagsusulat (Marso 2023), naglalaman na ng 47 elektronikong aklat ang repositoryong ito. Napakaraming magagandang aklat dito na maaaring ipabasa ng mga guro sa kanilang mga estudyante ukol sa agham panlipunan, tulad na lamang ng *PS21: Wika, Panitikan, at Kultura sa Ilalim ng Batas Militar; Aklat Palihan*⁵⁸ na pinatnugutan nina Kimuell-Gabriel at Mykel Andrada. Sa Aklatang Bayan Online din humugot ng inspirasyon ang PUP Center for Philippine Studies (PUP-CPS) sa kanilang paglulunsad ng “Sudlanan” noong 2022.⁵⁹ Onlyan na repositoryo ito ng mga akdang inililimbag ng PUP-CPS. Yamang kakasimula pa lamang, nagtataglay ito ng limang elektronikong aklat. Isang halimbawa ng mahalagang akda na nilalaman nito ang pagsasalin ni F.P.A. Demeterio sa mga sanaysay ni Ferdinand Blumentritt ukol sa Mindanao.⁶⁰ Maaaring tularan ng mga Departamento/Kolehiyo ang ganitong modelo ng UP-SWF at PUP-CPS upang mas maging aksesibol sa kanilang mga mag-aaral at kaguruan ang mga materyales na nasa wikang Filipino. Hindi naman kinakailangan na orihinal na publikasyon ng Departamento/Kolehiyo ang ilagak dito, yamang madalas ay wala namang tuwirang pondo ang mga ito para sa publikasyon. Maaaring maging payak na imbakan lamang ito ng mga elektronikong batis na ibang mga institusyon ang naglimbag. Mas madali nang gawin ngayon ito, lalo na dahil sa pagsikat ng mga tinatawag na “community library.” Noong panahon ng ruok ng pandemyang COVID-19, sa konteksto ng pagsasara ng maraming aklatan, lumaganap sa Facebook ang bahaginan ng community libraries, kung saan “nag-aambagan” ang mga tao sa pag-a-upload ng mga elektronikong aklat sa Google Drive, at ginagawang aksesibol sa lahat ang mga babasahing ito. Maganda ring banggitin bilang modelo ang inisyatiba ng Project Gunita, sa pangunguna ni Karl Suyat. Nagdidihitalisa sila ng mga materyales ukol sa Batas Militar sa pamamagitan

⁵⁷ Maaakses ang naturang repositoryo sa bahay-dagitab ng UP SWF: <https://www.swfupdiliman.org/aklatangbayan/>.

⁵⁸ Nancy Kimuell-Gabriel and Mykel Andrada, eds., *PS21: Wika, Panitikan, at Kultura sa Ilalim ng Batas Militar; Aklat Palihan* (Quezon City: UP Sentro ng Wikang Filipino, 2022).

⁵⁹ Ayon ito sa kasalukuyang hepe ng PUP-CPS na si Jomar Adaya, personal communication (Facebook Messenger, March 10, 2023). Maaakses ang Sudlanan sa websayt na ito: <https://www.pup.edu.ph/research/ricl/sudlanan>.

⁶⁰ F.P.A. Demeterio, *Ang Mindanao sa Hiraya ni Ferdinand Blumentritt: Mga Piling Historikal at Etnograpikal na Sanaysay* (Manila: PUP Center for Philippine Studies, 2022).

ng paggamit ng *scanner*, at ginagawa itong bukas para sa lahat.⁶¹ Samu't saring materyales ukol sa Batas Militar ang matatagpuan dito tulad ng mga aklat, dokumentong legal, lumang diyaryo, dokumentaryo, pelikula, larawan, at iba pa. Inilalagak din nila ito sa *Google Drive* gaya ng maraming community library.⁶² Maaaring *Google Drive* din ang gamiting imbakan ng mga Departamento/Kolehiyo, kung hindi man kaya ang pagmementina ng opisyal na *website*. Bukod sa mga babasahing aklat at artikulong nasa Filipino, maaari pa ngang maging imbakan ito ng rekord ng mga lektura mula sa mga seminar/kumperensya na inoorganisa ng Departamento/Kolehiyo (o iba pang intelektuwal na produksyon ng tanggapan).

Ikalima, sa aspekto naman ng pananaliksik, malaki ang mapakikinabangan sa pagbuo ng dyornal pangmag-aaral ng mga Departamento/Kolehiyo. Sa usaping ito ay kapuri-puri ang inisyatiba ng Samahan ng mga Mag-aaral ng Kasaysayan, PNU (SAMAKA-PNU) sa kanilang pagbuo ng HAMAKA E-Journal.⁶³ Isa itong bilingguwal na dyornal (sa wikang Filipino at Ingles), na bukas sa kontribusyon ng mga mag-aaral sa mga larangan ng kasaysayan, pilosopiya, kultura, pamana, panitikan, wika, at pedagohiya. Sa abot ng aking nalalaman, ito pa lamang ang nababatid kong isang elektronikong dyornal pangmag-aaral na tumatanggap ng mga artikulo sa wikang Filipino. Makakayang tularan ito ng iba pang Departamento/Kolehiyo, yamang mas madali ang pagmementina ng isang elektronikong dyornal kaysa tradisyunal na dyornal (na mas magastos dahil sa paglalathala ng mga pisikal na kopya). Maaaring ang isumite ng mga estudyante sa ganitong dyornal pangmag-aaral ay kanila mismong mga terminong papel sa mga kursong kinukuha nila. Siyempre, hindi maaasahan na puro mahuhusay na kaagad ang maililimbag na mga artikulo sa mga ganitong dyornal pangmag-aaral. Ngunit napakagandang oportunidad ang maibibigay nito upang unti-unting mahasa ang mga estudyante sa pananaliksik sa wikang Filipino. Kapag nabigyan na kaagad ng oportunidad ang estudyante na makapaglimbag habang 'di pa tapos ng pag-aaral, mas tataas ang kumpiyansa nila, at sa hinaharap ay mas magkakaroon sila ng inisyatiba na magsulat. Magandang ihalimbawa rito ang karanasan ni Navarro, na estudyanteng 'di gradwado pa lamang ay inanyayahan na ni Salazar bilang kasamang may-akda

⁶¹ Sarah Gomez and Josiah David Quising, "Project Gunita: Keeping the Stories of Martial Law Victims Alive," *Rappler*, August 29, 2022, accessed from <https://www.rappler.com/moveph/project-gunita-keeping-stories-martial-law-victims-alive/>, retrieved on March 10, 2023.

⁶² Maaakses ang mga materyales ng Project Gunita sa: <https://linktr.ee/projectgunitaofficial>.

⁶³ Maaakses ang HAMAKA E-Journal sa: <https://sites.google.com/pnu.edu.ph/samaka-pnu/hamaka-e-journal>.

ng aklat na *Talaarawan 1996*.⁶⁴ Madalas mabanggit ni Salazar sa mga personal na komunikasyon, na sa palagay niya, nakatulong ang unang *exposure* na ito ni Navarro sa publikasyon noong estudyante palang siya, para sa paglubog nito sa sunod-sunod na publikasyon matapos makagradweyt.⁶⁵ Dagdag pang halimbawa si Adrianfer Atienza, na habang ‘di gradwadong estudyante pa lamang siya ni Salazar (noong naging panauhing propesor itong huli sa PUP Departamento ng Kasaysayan) sa “Metodolohiyang Pangkasaysayan” at “Pilosopiya ng Kasaysayan,” binigyan niya na ito ng oportunidad na makapaglimbag ng aklat. Mula nang makagradweyt sa BA History si Atienza ay naging sunod-sunod din kaagad ang publikasyon nito (na halos lahat ay patungkol sa pelikulang pangkasaysayan,⁶⁶ paksang iniatas sa kanya dati ni Salazar para iulat sa klase, partikular na ang tinatawag na “*historiophoty*”). Bagaman maliliit na anekdota lamang, ang paghahalimbawa kina Navarro at Atienza ay dagdag na ebidensya na makatutulong sa paghubog ng mga mag-aaral bilang mananaliksik sa hinaharap kung habang estudyante pa lamang sila ay *ie-expose* na kaagad sila sa publikasyon. At malaki ang maitutulong tungo rito ng mga dyornal pangmag-aaral.

Ikaanim, malaki ang maitutulong ng paglulunsad ng mga programang *mentoring*. Isang magandang halimbawa nito ang Linang Kasaysayan, na pinasinayahan ng Philippine Historical Association (PHA) noong Setyembre 2021. Sa programang ito, kinakailangang mayroong manuskrito ukol sa isang paksang pangkasaysayan ang sasaling nakababatang historyador. Ipapailalim siya sa *mentoring* ng isang nakatatandang historyador upang mapainam niya ang pagrebisa ng kanyang manuskrito. Ilan sa mga *mentor* na kinuha ng PHA ay sina Fernando Santiago Jr., Emmanuel Calairo, Ma. Luisa Camagay, Lino Dizon, at Francis Navarro. Bukod sa personal na paggabay ng mga *mentor* na ito sa kani-kanilang *mentee*, may pangkalahatang lektura rin sila para sa lahat ukol sa iba’t ibang aspekto ng pananaliksik sa kasaysayan. Maaaring tularan ng mga Departamento/Kolehiyo ng agham panlipunan ang ganitong programa ng

⁶⁴ Zeus A. Salazar, Edward Yulo, Atoy M. Navarro, *Talaarawan 1996; Handog sa Sentenaryo; Himagsikang 1896* (Quezon City: Miranda Bookstore, 1995).

⁶⁵ Mark Joseph P. Santos, “Sarili, Kaugnay, Iba: Isang Eksposisyon sa Kapantasan ni Atoy Navarro sa Araling Kabanwahan,” in Hugpungan: Katutubong Kaalaman at Interdisiplinaridad sa Panahon ng Krisis, eds., Jomar Adaya, Joseph Reylan Viray, Alondra Gayle Sulit, John Christian Agudera (Manila: PUP Center for Philippine Studies, 2022), 129.

⁶⁶ Ilan sa mga halimbawang akda ni Atienza ang mga sumusunod: “Isang Panimulang Pag-aaral sa Pelikulang Historikal ng Sineng Pilipino,” *Tala* Vol. 5, No. 1 (June 2022): 140-165; “The Vietnam War in the Philippines: Interrogating Oliver Stone’s Platoon,” *Pelikula* Vol. 7 (2022): 66-74; at “Locating the 1960s Filipino Western Genre,” *Southeast Asian Media Studies Journal* Vol. 3, No. 3, (2021): 27-52.

PHA, at maglunsad din sila ng kani-kanilang programang *mentoring*. Sa ganitong programa, ang kaguruan nila (at/o mga inimitang guro/mananaliksik mula sa labas ng unibersidad) ay magme-*mentor* ng mga partikular na estudyante upang gabayan ang mga ito sa pagsusulat ng mga paksang interes ng mag-aaral. Ang mga awtput na mabubuo mula sa ganitong programang *mentoring* ay maaaring ipasa sa mga akademikong dyornal, o maaari d in namang tipunin mismo ito ng Departamento/Kolehiyo bilang *amateur* na aklat.

Paglalagom

Mahalaga ang pagpapalaganap sa wikang Filipino bilang ambag sa higit na demokratisasyon ng lipunang Pilipino. Bagaman maraming iba pang salik na nakapagpapalala ng pagsasawalang bahala o pagsasantabi sa masa, ang pag-iral ng Dambuhalang Pagkakahating Pangkalinangan ay siguradong maituturing na isang seryosong aspekto nito. Upang malunasan ang suliraning ito, makatutulong ang pagsasa-Filipino ng mga daluyan ng kapangyarihan sa Pilipinas tulad ng edukasyon, komersyo at pulitika. Sa hanay ng tatlong ito, mainam na iprayoridad ang larangan ng edukasyon, yamang ang pagsasa-Filipino nito ay hahantong kalaunan sa higit ding pagsasa-Filipino ng komersyo at pulitika. Kapag naisa-Filipino na ang tatlong ito, mas magiging aksesibol sa taumbayan ang kapangyarihan, at unti-unting malalansag ang pagmomonopolyo rito ng elit.

Sa loob ng sistemang pang-edukasyon, mainam namang unahin ang pagsasa-Filipino ng mga larangan ng agham panlipunan, yamang ang mga ito ang tuwirang nag-aaral sa mga paksa't suliraning kagyat na dapat harapin ng bayan. Maisasagawa ang adhikaing ito sa pamamagitan ng pagsasa-Filipino ng pagtuturo at pananaliksik sa agham panlipunan. Kaya naman sa artikulong ito, sinubukan nating maglatag ng mga panukalang gawi/aktibidad/programa na maaaring tularan ng mga guro, mananaliksik, at mga Departamento/Kolehiyo tungo sa paghasa sa mga mag-aaral sa paggamit ng wikang Filipino.

Sa pamamagitan ng bahaginan ng *best practices* ng mga guro't mananaliksik (na nahalaw gamit ang personal na komunikasyon, pagsangguni sa mga limbag na materyales, at pag-alala sa mga sariling danas), nakapaglatag tayo ng 17 gawi/aktibidad/programa. Maaari itong magsilbing imbentaryo ng mga “armas-panturo” na maaaring pagpilian at paghugutan ng mga guro upang

mapainam ang kanilang pedagogikal na taktika tungo sa paghasa sa mga estudyante sa wikang Filipino. Gayundin, gumamit tayo ng ilang institusyon bilang modelo ng anim na gawi/aktibidad/programa, na maaari ding tularan ng mga Departamento/Kolehiyo ng agham panlipunan.

Sa ibaba ay makikita ang isang talahanayan na nagbubuod sa mga naibahaging *best practices*. Nakalista rito ang mungkahing *practices*, kasama ng mga modelong guro/mananaliksik at institusyon na pinaghugutan ng mga ideyang ito.

Talahanayan Blg. 2		
BUOD NG <i>BEST PRACTICES</i> PARA SA PAGSASA-FILIPINO NG PAGTUTURO AT PANANALIKSIK SA AGHAM PANLIPUNAN		
Antas ng Silid-Aralan		
Bilang	Mungkahi	Modelo
1	Sistema ng insentibo	Zeus Salazar / Sariling danas
2	Mga babasahin sa wikang Filipino	Ramon Guillermo
3	Pagtuturo sa Filipino	Nancy Kimuell-Gabriel / Mary Dorothy Jose / Sariling danas
4	Materyales-panturo sa Filipino	Sariling danas
5	Mga dalumat na halaw sa wikang Filipino	Sariling danas
6	Katitikan	Zeus Salazar
7	Salansanan	Atoy Navarro
8	Lasalitaan	DLSU Departamento ng Filipino
9	Pagpapasalin ng mga teksto sa Filipino	Zeus Salazar
10	Espesyal na klase	Kevin Paul Martija
11	Glosari ng terminolohiya sa disiplina ng mga estudyante	Dolores Taylan
12	Ambagan	Roderick Javar
13	Pecha Kucha	Wensley Reyes
14	Pagbibigay ng babasahin sa mga estudyante sa Filipino alinsunod sa kanilang medyor	Jomar Adaya
15	Katipunan FM	Reymar Tecson Yson

16	Kasaysayang Buhay	Adonis Elumbre
17	Pinoy Charade (<i>Gamification</i>)	Carmen Peñalosa
Antas ng Departamento/Kolehiyo		
Bilang	Mungkahi	Modelo
1	Pagpapasulat ng tesis sa Filipino	PUP Departamento ng Kasaysayan / UP Kolehiyo ng Agham Panlipunan at Pilosopiya
2	Pagsasa-Filipino ng pangalan ng mga tanggapan at programa	UP Departamento ng Kasaysayan / UP Kolehiyo ng Agham Panlipunan at Pilosopiya
3	Pagsasalin sa Filipino bilang tesis/disertasyon	UP Departamento ng Kasaysayan
4	Elektronikong imbakan ng mga babasahin sa wikang Filipino	UP Sentro ng Wikang Filipino / PUP Center for Philippine Studies
5	Dyornal Pangmag-aaral	SAMAKA-PNU
6	Linang Kasaysayan (Programang <i>Mentoring</i>)	Philippine Historical Association

Kung tutuusin, kakarampot lamang ang mga mungkahing ito, yamang maliit na bilang lamang ang mga guro/mananaliksik at mga institusyon na pinaghugutan ng *best practices*. Gayunman, umaasa ang may-akda na makatulong ang munting imbentaryong ito ng mga armas-panturo para sa mga guro/mananaliksik at institusyon na seryoso sa adbokasiya ng pagsasa-Filipino ng pagtuturo at pananaliksik sa agham panlipunan. Liban dito, ninanasa rin ng may-akda na makatulong ito na mapaingting ang bahaginan ng *best practices* ng mga guro/mananaliksik at institusyon, upang makabuo ng mas malawak na imbentaryo ng mga kasangkapang pedagogikal tungo sa pagsasa-Filipino ng agham panlipunan. Paalala rin ito sa mga guro (lalo na yaong mga walang pormal na digri sa agham ng edukasyon), na liban sa pagsisikap na mapalalim at mapalawak ang *content* ng kanilang pagtuturo, mahalaga ring pagnilayan ang kanilang pedagohiya tungo sa mas epektibong pagpapasa sa mga mag-aaral ng mga kaalamang nasa wikang Filipino.

References

- Acelajado, Maxima J. "Ang Pagtuturo ng Matematika sa Wikang Filipino." *Malay* Vol. 12, No. 1 (1994): 2-23.
- Adaya, Jomar. Personal communication. Facebook Messenger, March 10, 2023.
- Alter, Adam. *Irresistible: The Rise of Addictive Technology and the Business of Keeping Us Hooked*. New York: Penguin Press, 2017.
- Atienza, Adrianfer. "Locating the 1960s Filipino Western Genre." *Southeast Asian Media Studies Journal* Vol. 3, No. 3, (2021): 27-52.
- Atienza, Adrianfer. "Isang Panimulang Pag-aaral sa Pelikulang Historikal ng Sineng Pilipino." *Tala* Vol. 5, No. 1 (June 2022): 140-165.
- Atienza, Adrianfer. "The Vietnam War in the Philippines: Interrogating Oliver Stone's Platoon." *Pelikula* Vol. 7 (2022): 66-74.
- Bautista, Violeta V., and Rogelia Pe-Pua, eds., *Pilipinolohiya: Kasaysayan, Pilosopiya at Pananaliksik*. Quezon City: Dalubhasaan ng Agham Panlipunan at Pilosopiya, 1991.
- Cabalfin, Edson G. "Nasyonalismo at Arkitekturang Filipino." In *Kritikal na Espasyo ng Kulturang Popular*, eds., Gary C. Devilles at Rolando Tolentino, 209-222. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2015.
- Cortez, Franz Giuseppe F. "The Linguistic Turn as a Political Act: Another Look at the Thoughts of Roque Ferriols." *Kritike* Vol. 8, No. 1 (June 2014): 45-77.
- De Joya, Preciosa Regina. In Search of Filipino Philosophy. Dissertation, PhD Southeast Studies, National University of Singapore, 2013.
- Demeterio, F.P.A. *Ang Mindanao sa Hiraya ni Ferdinand Blumentritt: Mga Piling Historikal at Etnograpikal na Sanaysay*. Manila: PUP Center for Philippine Studies, 2022.

Departamento ng Filipino, De La Salle University. Silabus ng LCFILIA - Introduksyon sa Filipinolohiya at Araling Pilipinas (unpublished manuscript).

Dominguez, Divinia K. “Ang Paggamit ng Wikang Filipino sa Pagtuturo sa Larang ng Agrikultura.” *Mountain Journal of Science and Interdisciplinary Research* Vol. 82, No. 1 (January-June 2022): 20-32.

Elumbre, Adonis. Personal communication. Facebook Messenger, March 13, 2023.

Enriquez, Virgilio G. “Ang Kaisipang Pilipino sa Sikolohiyang Malaya at Mapagpalaya.” *Malay* Vol. 5, No. 2 (1986): 29-35.

Erasga, Dennis S. “‘Pilipinong Sosyolohiya’: Pagpapasinaya sa Isang Makabayang Sosyolohiya sa Pilipinas.” *Philippine Sociological Review* Vol. 65 (2017): 5, 7-37.

Estrella, Victor P. “Pagtuklas sa Malayong Nakaraan: Ang Arkeologo at ang Pambansang Kasaysayan.” In *Pagbabalik, Pagbantayog sa Filipino: Antolohiya ng mga Piling Saliksik sa Pandaigdigang Kongresosa Araling Pilipinas sa Wikang Filipino*, eds., Galileo S. Zafra and Apolonio B. Chua, 416-478. Manila: Pambansang Komisyon para sa Kultura at mga Sining, and Komisyon sa Wikang Filipino, 2021.

Fajardo, Jhaydenlyn. “RPH | TASK 3 | VOICE ACTING | VERSION 2.0.” December 12, 2022. *Youtube*. Accessed from <https://www.youtube.com/watch?v=NCbWOSluShs>, retrieved on April 2, 2023.

Felizco, Ma. Carmina P. Kasaysayan ng Pilipinas. University of the Philippines. Unpublished manuscript.

Gallego, Maria Kristina, Jeconiah Dreisbach, Diane Manzano, Vincent Christopher Santiago, Ruanni Tupas, and Louward Allen Zubiri. “Counter-Babel: Reframing Linguistic Practices in Multilingual Philippines.” *The Archive: A Journal Dedicated to the Study of Philippine Languages and Dialects* (2021): 113-153.

- Gomez, Sarah and Josiah David Quising. "Project Gunita: Keeping the Stories of Martial Law Victims Alive," *Rappler*, August 29, 2022. Accessed from <https://www.rappler.com/moveph/project-gunita-keeping-stories-martial-law-victims-alive/>. Retrieved on March 10, 2023.
- Gonzales, Carnuba. *Salansanan sa Kasaysayan I*. University of the Philippines. 2002. Unpublished manuscript.
- Gonzales, Michael Manuel, and Cynthia Zayas. "Panimulang Ulat sa Paggamit ng Potograpiya sa Antropolohiya." *Aghamtao* Vol. 3 (December 1980): 26-34.
- Gottlieb, Nanette. "Japan: Language Policy and Planning in Transition." *Current Issues in Language Planning* Vol. 9, No. 1 (2008): 1-68.
- Guillermo, Ramon. "Ang ISI at ang Alamat ng Internasyonal na Komunidad ng mga Siyentista." *Asian Studies* Vol. 36, No. 2 (2000): 147.
- Guillermo, Ramon. "Sariling Atin: Ang Nagsasariling Komunidad na Pangkomunikasyon sa Disiplinang Araling Pilipino." *Social Science Diliman* Vol. 12, No. 1 (January-June 2016).
- Guillermo, Ramon. Post in Facebook. June 4, 2023, 13:17. Available in <https://www.facebook.com/tulisan.ngdiliman/posts/pfbid02rpmMYLQaa7ERycJNC34w455BPf6D2EwdNidTyGoTeFeTLDUgSnLQVtURS5GRPRael>. Accessed on June 29, 2023.
- Hernandez, Jose Rhommel. *Mapanuring Paglilimbag: Isang Pagsasalin at Pagsusuri ng Historia De La Insurreccion Filipina En Cavite (Kasaysayan ng Paghihimagsik ng mga Pilipino sa Cavite) ni Don Telesforo Canseco*, 1987. Thesis, MA History, University of the Philippines-Diliman, 1998.
- Hernandez, Jose Rhommel. *Ang Nuestra Prision En Poder De Los Revolucionarios Filipinos (1898-1899) ni Ulpiano Herrero y Sanpedro, O.P. (1864-1923): Salin at Saysay*. Dissertation, PhD History, University of the Philippines-Diliman, 2006.
- Javar, Roderick C. Personal communication. Facebook Messenger, March 10, 2023.

- Jose, Mary Dorothy. Personal communication. Facebook Messenger, March 10, 2023.
- Kasaysayan 116-TFY. Bagets sa Harap ng Batas Militar: Samu't Saring Salaysay ng Kabayanihan para sa Kasalukuyang Henerasyon. University of the Philippines. 1999-2000. Unpublished manuscript.
- Kimuell-Gabriel, Nancy. "Ang Pantayong Pananaw at ang Usapin ng Agenda sa Harap ng Iba't Ibang Kilusang Pang-akademiko at Sosyo-Pulitikal." *Kalatas* Vol. 1 (2017): 32-47.
- Kimuell-Gabriel, Nancy. Personal Communication. Facebook Messenger, March 9, 21, 2023.
- Kimuell-Gabriel, Nancy and Mykel Andrada, eds., *PS21: Wika, Panitikan, at Kultura sa Ilalim ng Batas Militar; Aklat Palihan*. Quezon City: UP Sentro ng Wikang Filipino, 2022.
- Lapar, Dedina. *Ang Liham ni Fray Gaspar de San Agustin: Isang Mapanuring Pamamatnugot*. Thesis, MA History, University of the Philippines-Diliman, 1992.
- Mendoza, S. Lily L. "Theoretical Advances in the DIscourse of Indigenization." In *Mga Babasahin sa Agham Panlipunang Pilipino: Sikolohiyang Pilipino, Pilipinolohiya, at Pantayong Pananaw*, eds., Atoy Navarro and Flordeliza Lagbao-Bolante, 241-297. Quezon: C&E Publishing, 2007.
- Murugaiah, Puvaneswary. "Pecha Kucha Style Powerpoint Presentation: An Innovative Call Approach to Developing Oral Presentation Skills of Tertiary Students." *Teaching English with Technology* Vol. 16, No. 1 (2016).
- Nuncio, Rhoderick V. "Ang Mundo ng Online Game: Realidad ng Adiksiyon at Pagtatanghal ng Bagong Mundo at Kaakuhan." *Malay* Vol. 20, No. 1 (2007): 69-89.
- Peñalosa, Carmen. Personal communication. Facebook Messenger, March 10, 2023.

- Pilario, Daniel Franklin E. "Theology at the Rough Grounds: Conceptual Trajectories of a Method." *Hapag* Vol. 12, No. 2 (2015): 81-82.
- Rahmi. "The Development of Language Policy in Indonesia." *Englisia* Vol. 3, No. 1 (November 2015): 9-22.
- Reyes, Wensley. Personal communication. Facebook Messenger, March 10, 2023.
- Salazar, Carlito M. "Ang Filipino sa Inhinyeriya." *Malay* Vol. 13 (1995-1996): 121-126.
- Salazar, Zeus A. "Ang Paggamit ng Wikang Pambansa sa Departamento ng Kasaysayan." In *Ang P/Filipino sa Agham Panlipunan at Pilosopiya*, ed., Zeus A. Salazar, 76-83. Manila: Kalikasan Press, 1991.
- Salazar, Zeus A. "Ang Pagtuturo ng Kasaysayan sa Pilipino." In *Pantayong Pananaw: Ugat at Kabuluhan*, eds., Atoy Navarro, Mary Jane Rodriguez, Vicente Villan, 13-33. Quezon City: Palimbagan ng Lahi, 1996.
- Salazar, Zeus A. "Pantayong Pananaw bilang Diskursong Pangkabihasnan." *Daluyan* No. 1 (2015): 55-79.
- Salazar, Zeus A., Edward Yulo, and Atoy M. Navarro. *Talaarawan 1996; Handog sa Sentenaryo; Himagsikang 1896*. Quezon City: Miranda Bookstore, 1995.
- San Juan, David Michael M. "Panimulang Pagbuo ng Mungkahing Glosaryong Filipino sa Microbiology ng Bulacan Polytechnic College." In *Suri, Saliksik, Sanaysay: Mga Babasahin sa Wika, Panitikan, at Lipunang Pilipino*, David Michael M. San Juan, 104-129. Quezon City: UP Sentro ng Wikang Filipino, 2020, .
- San Juan, David Michael M. "Bakit Dapat Manaliksik sa Filipino Ang Mga Pilipino?: Kritik sa Scopus-sentrismo ng Mga Unibersidad at Ahensiyang PangEdukasyon at/o Pampananaliksik sa Pilipinas." *Malay* Vol. 34, No. 1 (December 2021): 47-64.
- Santos, Mark Joseph Pascua, ed., *Martes sa Escaler II: Pilosopiya ng Kasaysayan*. Quezon City: Bagong Kasaysayan, Inc., 2019.

- Santos, Mark Joseph Pascua. “Sarili, Kaugnay, Iba: Isang Eksposisyong sa Kapantasan ni Atoy Navarro sa Araling Kabanwahan.” In *Hugpungan: Katutubong Kaalaman at Interdisiplinaridad sa Panahon ng Krisis*, eds., Jomar Adaya, Joseph Reylan Viray, Alondra Gayle Sulit, John Christian Agudera, 119-173. Manila: PUP Center for Philippine Studies, 2022.
- Santos, Mark Joseph Pascua, and Axle Christien J. Tugano, eds., *Martes sa Escaler*. Quezon City: Bagong Kasaysayan, Inc., 2019.
- Santos, Ramon Pagayon. “Musika sa Filipinas: Lunggati ng Wika at Sining.” In *Pagbabalik, Pagbabantayog sa Filipino: Antolohiya ng mga Piling Saliksik sa Pandaigdigang Kongreso sa Araling Filipinas sa Wikang Filipino*, eds., Galileo S. Zafra and Apolonio B. Chua, 77-82. Manila: Pambansang Komisyon para sa Kultura at mga Sining, and Komisyon sa Wikang Filipino, 2021.
- Sevilla, Fortunato III. “Pagsasalin sa Larangan ng Kemistri.” In *Salin-suri: Panimulang Pagmamapa ng mga Larangan ng Pag-aaral ng Pagsasalin sa Filipinas*, ed., Galileo S. Zafra, 217-220. Quezon City: UP Sentro ng Wikang Filipino, 2009.
- Soriano, James. “Language, Learning, Identity, Privilege.” *Philippine Daily Inquirer*. September 10, 2011. Available in <https://opinion.inquirer.net/11649/language-learning-identity-privilege>. Accessed on May 30, 2023.
- Suyata, Pujiati, Triwati Rahayu, at Roni Sulistiyono. “Teaching National Language Based on Local Language: Contrastive Linguistics Approach.” *Advances in Social Science, Education and Humanities Research (ASSEHR)*, Vol. 158 (2017): 910-918.
- Taylan, Dolores. Personal communication. Facebook Messenger, March 9, 2023.
- Timbreza, Florentino T. “Pamimilosopiya sa Sariling Wika: Mga Problema at Solusyon.” *Malay* Vol. 22, No. 1 (2009): 69-83.
- Tullao, Tereso S. Jr. “Ekonomiks sa Diwang Pilipino: Halo-Halo, Tingi-Tingi at Sari-Sari.” *Malay* Vol. 6, No. 2 (1987): 23-39.

Vengco, Sabino A. “Ang Teolohiyang Pilipino sa Kasalukuyan at sa Hinaharap.”
Malay Vol. 5, No. 1 (1986): 7-14.

Yson, Reymar Tecson. Personal communication. Facebook Messenger, March 9, 2023.